

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Set.} 1272

Title: *Śaṅkha Sūtra*
Ghoṣṭya

Later

1272

Incompleti

C

Brahmasūtrā Bhaṣya

:	:	: Title
:	: Bhaṣkara	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
SK :	:	: Publisher
1272 :	:	: Remarks

नट.
१

आगतेशायनमः॥ जन्मवंधविनिवृत्तिकारणं ब्रह्मस्त्रमिदमुच्यते॥ श्रौत्रवित्रकमले
कभास्करं बाह्यायणमृषिं नमामि नमः॥ १॥ स्त्रानि प्रायसं हृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशना
त्॥ आरम्भातं ये रिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये २ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा॥ चतुर्थर्थे
यथशब्दप्रयोगो दृश्यते। यथाऽनंतर्यमुक्त्वाऽथ प्रजति यथा पुर्वे किं विदुक्त्वा विकल्प्य
तरं कर्तुमिच्छन्नाह अथायमभिप्राय इति। पश्चात् मांगल्ये॥ उकारश्चाथ शब्दश्च द्वावे
तौ ब्रह्मणः पुरा॥ कंच भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकादुभाविति॥ यथाधिकारि अ
थशब्दनुशासनमिति॥ तत्र नाधिकारयो ब्रह्मजिज्ञासायाश्च अनंधिकार्यत्वात् तना
पिमंगला र्थो मंगलस्य वाक्यार्थऽन्याभावात्॥ पटह्यनिवृत्तश्च वृणमान गम्यतात् पूर्व
वृत्तायेक्षायाश्चेत्याश्चानंतर्यायतिरेकात्॥ आनंतर्यार्थ इह गृह्यते॥ तत्र किमपि पूर्ववृ
त्तं वक्तव्यं तद्व्यतिरेकपूर्वकमविचारोक्तोऽनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा प्रारभ्यते। अत्राहुः नायं च

तवर्तिष्यमाणसंबंध उपपद्यते धर्मजिज्ञासायाः प्राग्वधीप्यधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासो
पपत्तेः न चात्र क्रमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमस्ति यथा ह्यस्य प्राग्वे अवद्यति अथ जिज्ञा
सा अथ वक्ष्ये इति न चांगी जिज्ञावः प्रयाजादिवन्नाप्यधिहताधिका रोगो दोहनादिवत् फल
जिज्ञासु ने दाह्य अयुध्य फले धर्मज्ञानं निःश्रेयसफलं ब्रह्मज्ञानेसा धर्मधर्मस्तत्र जिज्ञास्यः
सि इत्थं ब्रह्मात्र चोदना प्रवृत्ति ने दाह्य अनुष्ठान पर्यवसायिनी तत्र चोदना ब्रह्मचोदना पु
नरवबोध पर्यवसायिनी नानुष्ठाने प्रवर्तयति यथा प्रत्यक्षोदिप्रमाणं स्वस्त्वावबोधकं
न प्रवर्तयति कमेवं तत्प्रस्थापिवा क्यं स्वरूपा वबोधकं न प्रवर्तयति कस्य नित्यं यद्येवं कस्य तर्ही दमानं
तर्क्यमुच्यतेऽनित्या नित्यवस्तु विवेकः शमदमादि साधनसंपत् इहा मुक्त फलोपयोगविरणो
मुमुक्षुत्वं चेति एतत्सर्वं वृत्तमेतदा नंतर्यमथ शब्देनोच्यते सत्ये तस्मिन् साधनचतुष्टये ब्रह्म
जिज्ञासोपपद्यते नान्यथेति अतः शब्दो हेत्वर्थः यतः श्रुतिदेवकर्मणां क्षयित्वं दृश्यं नित्यं यथे
हकर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवा मुत्र पुण्य कृतो लोकः क्षीयत इति ज्ञानस्य वा मत्तफलत्वं दृश्यं
यति ब्रह्मविदा श्रोति परमिति अतो हेतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति अत्र ब्रह्मो यतावदुक्तं धर्मजि

नो. ४.
२.

शास्त्रायाः प्राग्विज्ञानजिज्ञासापपत्तेरिति. तदुक्तं अत्र हि ज्ञानकर्मसमुच्चयारमोक्षप्राप्तिः
सूत्रकारस्याभिप्रेता तथा च वक्ष्यति सर्वावेष्टा च यत्तादिश्रुतेरश्वदिति कर्मणि चापरिज्ञाते
विद्यायाः केन समुच्चयः केननेति विनागो न शक्यते वदितुं हेयोपादेयप्रतिपत्त्यभावात्. एवं च ते
तु कर्मज्ञाने काम्यं प्रतिषिद्धं चेह्यं नित्येन कर्मणा समुच्चय इति प्रतिपादयितुं शक्यते कर्मसम
ञ्च यानि बोद्धव्या गुपासना न्यत्र चिंत्यते तेषां च कर्मणि ह्यतः पुरुषविषयत्वात्. अविज्ञाते तु
कर्मणि चिंतानोपपत्तौ घटे ह्येतत् धर्मजिज्ञासाकर्तव्या उक्तं यामात्रविषयत्वात्. स्वाध्यायवि
धेः आर्यावबोधपर्यवसानात्. अधीतवेदस्य गुरुकुलेति एतेषां वबोधोः वक्ष्यंतां वीतिजसज्ञा
ने तु मुमुक्षोः कस्यचिदेव न च गुरुकुल एव वसतः कस्माद्गुपायांतरस्यापेक्षत्वात् यज्ञेन तानेने
तितथाशांतोऽंत उपरत इति हिः अवावितोऽत्मात्मन्येषां वात्मानं पश्येत् इति विहितमुपायं
तदं न च स्वाध्यायविधिरूपा यांतरमाहो संज्ञातः पुरुषांतरेषु कर्मावबोधसमर्थेषु चरितार्थ
त्वात्. आत्मनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्तः करणस्य च रागादुपहृतव्यतितात्. श्रवणायापि बहुत्रियो
नलस्यः अहंत्वोपिवहवोपेन विदुः आश्रयेव ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्रयेज्ञाता कुशलानु

२.

शिव इति दर्शनात्. एकमेवाद्वितीयं अहं ब्रह्मा स्मृति चाने दर्शनानुत्पत्तेः. तैस्मिन्नि वसेत
जिज्ञासा निवृत्तौ प्रसज्यमानायां प्रतिपन्नश्रमांतराणां चतुर्णामप्याश्रमिणामविशेषणवेदां
तन्निधिकांतिप्रत्यक्षजिज्ञासेयं प्रस्तुयते कोसो विधिः श्रोतव्यो मंतव्यः सो न्वेष्टव्यः स च जिज्ञा
सितव्यः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाजिगृहेत्. महाश्रोत्रिया इति दर्शनात्. ननु स्वाध्यायो ध्येतव्य
इति प्रवृत्तेः सत्यध्यायने प्रवृत्तिः अध्यायनेन सति वेदाश्रयणे प्रवृत्तिरिति तदेतराश्रयो
पइति चेत् नैतदेवं अध्यायनविधिकारितं च अत्र वणदिवाव्यास्वीकरणं तथा ध्यापनविधिप्र
सुक्तं उक्तं च उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्याययेदिति शिष्याचार्यसंबंधस्यानादित्वादित्यो तोवर्ष
सहस्रेणासीदिति गानवस्त्वातोषः. अत्र चेत्ताभिप्रवृत्तस्य कोसावात्मेत्यपेक्षायां स्वरूपावबोधो
धपराणां चिदं सर्वमित्यादी निप्रतिवेदांतं प्रवर्तते विहिते चात्मतत्वे प्रत्ययावतिज्ञानं तदुपासनमु
पदिश्यते. निदिध्यासितव्यो विज्ञापप्रज्ञां कुर्वीतेति कर्मोपासनयोश्च समुच्चयो वक्ष्यते अ
ने दर्शनमभ्यस्यमानमज्ञानवासनामुच्छिन्नतिरागादिवासनांच कर्मपुनः कर्मवासनाभिर्यु

४८

३

नतीत्युपस्थितस्यास्य तिस्रधाया विधिकारिता इतरविधिकादितावास्तु ब्रह्मजिज्ञासा
सर्वथा धर्म जिज्ञासायाः सर्वत्रावित्वं सिद्धं तस्मात्सर्ववृत्तादधर्मज्ञाना इतरं ब्रह्म जिज्ञासेति
युक्तं पदपुक्तमगां जिज्ञावाजावादिनितदप्यसिद्धं कर्मसमग्रार्थिनो यजमानस्य उद्गीषा
द्युपासनानां विहितत्वात् लोकेषु पंचविधं सामोपासीतेत्यादीनां च कर्माधिकृतस्यैव। न्य
स्यार्थिनो विधानात् गोरोहनादिवत् यदप्युक्तं फलजिज्ञास्येति। तदपि प्रत्युक्तं समुच्च
याभ्युपगमात्। केवलकर्मणां वाभ्युपगमं धर्मज्ञानमिष्टमेव जिज्ञासाचेदर्थो एता प्रवृत्तिने
इत्यास्मत्सत्ते पितृविरुद्धतइति न किंचिदूषणं पश्यामः। नित्यविवेकादयोः तः करणधर्माः
सर्वे न प्रकृताः स्वशब्देन चानिर्दिष्टाः कथमिव सत्रकारस्य विवक्षिता इति प्रतिपत्तुं शक्यते
तेषां मनवस्थितत्वात्। पदपुक्तं कर्मणां ह्यपित्वं ज्ञानस्य च निःश्रेयससाधनत्वमतः शब्देन न
पदिश्यतइति तदसत् अतः शब्दे हि वृत्तस्यापदेशकोहे त्वर्थतया। यथाहोमः सुभिदोपमतो ह
मस्मिन्देशे वसामीति स्ववाक्योपात्तस्य अर्थादागम्यमानस्य हेतुत्वं वदति तद्यथेह कर्म जितइ

३

ति केवलस्य कर्मणाः ह्यपित्वमुच्यते न ज्ञानसहकारिणः। तथा च श्रुतिः सय आत्मानमेव लोक
मुपास्तेन ह्यस्य कर्म स्वीयतइति। सतः ह्यणी कस्यापि कर्मणो ज्ञानरस विदुस्याह्यपि फलत्वा
त् स्वीयतइत्युच्यते कथमयमर्थो गम्यते तदास्या ततः स्वीयतइत्यनेवं विदुः कर्मक्षयस
जिज्ञासात्मविदस्तदज्ञावप्रतिपादनपरत्वादावप्यस्य। तस्मात्पूर्ववत्तस्य कर्मज्ञानस्या तः शब्दे
नोपदिश्यते हेतुत्वं तच्चोभयत्र ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वमारं ने फलप्राप्तौ च कर्मणि पूर्ववत्तेतदपे
क्षा ब्रह्म जिज्ञासा कर्तुं शक्यतइति आरंभे हेतुत्वं कर्मणा समुद्दिष्टं ज्ञानं होमप्राप्ति निमित्तमि
ति फलप्राप्तौ हेतुत्वं अन्ये पुनरन्यथा संबंधवर्णयंति देवादिभ्योऽनृणीभावः पूर्ववत्तः प्रज्ञाक
षायपरीपाकश्च एतद्वनतर्पमथ शब्देनोच्यतइति कथं वेदेन किं न बुद्धिपूर्वस्वाध्यायाध्याय
न प्रवृत्तिपुरुषः कर्मण्येव प्रवृत्तीतेः ततः शोस्त्रीयने सति केवासनयोर्नवाभिजवौ॥ ततश्च
पुण्या पुण्ययो रुप्रचया पचयौ॥ ततश्चोत्तमाधिकारविधियोग्यः पुरुषो नवतिकः पुनरु
त्तमाधिकारविधिः यं प्रति कर्मभिः पुरुषो योग्यतामापाद्यते। आत्मावा अरंइत्यः श्रोत
व्योर्मंतव्यो निदिध्यासित व्यइति तत्र योयं कृता नोक्ता विज्ञानात्मा लो कप्रसिद्धः सदृशनि क्रि

याकर्मत्वेन नियम्यते इत्येव वस्तुनि विचिकित्सोपजायते कियत्पारमार्थिकं किंप्रबोपा
धिकमिति नानुमानागमगम्येततश्च तस्मिन् रममाणस्य निरुपइव परमात्मतत्त्वमुपदिश्यते
श्रोतव्यइति । तस्मिंश्च श्रुतेः श्रुपगमप्रधानं ज्ञानमुपदिश्यते मंतव्यइति ततो ध्यानं निदिध्यासि
तव्यइति सोयमनेन चतुर्विधेन विधिना ध्यानपर्यंतैवेदार्थे नियुज्यते ॥ तत्प्रयुक्ता चेयं ब्रह्म-
जिज्ञासा प्रस्तुयते ॥ ननु च मीमांसाया मेव द्वादशलक्षणां शब्दव्यापारः स स्मो निरूपितः
तद्यतिरिक्तः शब्दव्यापारो नास्ति किमर्थं प्रतिज्ञांतरमुच्यते ॥ सत्यमेवं ॥ तथापि दर्शवौर्णमा
साक्षिस्तकल्पसूत्रादिप्रयोगशास्त्रवदुत्तमाधिकाराहिसंशयोरकं शास्त्रमारभ्यतइति । अ-
त्र वक्ष्यमः तदिदं संबंधकथनं न्यायविशेन श्रद्धातेन हि धर्माधिकारस्य ह्यस्मस्य पुरुषसं-
स्कारद्वारेणोत्तमाधिकारोपयोगित्वेऽस्ति किंचित्प्रमाणं ॥ स्वाध्यायविधिस्तावत्कर्मव-
बोधार्थः तदवबोधश्च तदनुष्ठानार्थो दानाद्यर्थश्च ॥ तथा चोक्तं सर्वे न विद्यानेन सुमति
ब्रह्मलोके महीयतइति । कर्मच विविधं काम्यं नित्यं नैमित्तिकं च ॥ तदपि पुरुषार्थं काम्यं ता-
वत्स्वर्गकामः पुत्रकामइति तावन्मात्राय हीणत्वात् ॥ नान्यार्थं शक्यं कल्पयितुं यच्छब्द आह

तदस्माकंप्रमाणमिति हि न्यायविदः न च योग्यतानामप्रयोजनांतरं शब्दादवगम्यते यद-
पि नित्यं कर्मयाचजीवं जुहुयात् ॥ संध्यामुपासितेति तत्पुरुषस्यैव प्रत्यवायपरिहारार्थं
मन्युदयार्थं च । तच्चोक्तं अकुर्वन्निहितं कर्मेति ॥ श्रुतिश्च भवति । त्रयोधर्मस्त्वं धाइत्यु-
पक्रम्य सर्व एते पुण्यलोका भवंतीति भावनास्वाभाव्या द्वावश्यं भावेन केनापि सामान्येन
अवितम्यमिति पुरुषार्थपर्यवसायी सद्यो विधिः कर्मकोडेन तस्य योग्यता पादनं नामात्र
रं कार्यं शक्यमुत्प्रेक्षितुमसंतातं दियत्वादस्यार्थस्य दिव्यदर्शो हि पेकल्पयंति पुण्यापुण्यो-
पचया पचर्योचपुरुषार्थोत्तमाधिकारोपयोगिनो विधानाभावात् । यंप्रतियो विधिः प्र-
वृत्तः क्रतुं पुरुषं वा सतदर्थ एव नान्यार्थः शक्यः कल्पयितुं विस्तरेण तत्समन्वयादित्य-
त्र निराकरिष्यामः यदप्युक्तं दर्शनक्रियाव्याप्यतया विज्ञानात्मानियम्यतइति तदप्यप-
र्याख्यानेन ॥ तत्रात्मशब्देन परमात्मा विवक्षितः कथं वा कशेषात् ॥ आत्मनो वा अ-
देदर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न च सह-
पुञ्जीरितो जीवपरः परमात्मपरश्च शक्योऽयहीतं एकार्थनिष्ठत्वादेकस्मिन् प्रयोगे किं

चानधिगतार्थं गंतवा द्विधीनां प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षश्चायं विज्ञानात्मिकात्मवादे स्थापितं ॥ न च प्रत्य
 क्षेवस्तु निविचिकित्सा अग्रेष्वप्यवस्यत्युक्तानुमानगम्ये सत्ता मात्रावगमात्तद्विशेषे विचिकि
 त्सा स्यात् ॥ तस्मादयमर्थः परमात्मदर्शनं कुर्व्यादिति ॥ न च दर्शने पुरुषस्य साक्षात्स्वातंत्र्यम
 स्तीति दर्शनार्थः पुरुषप्रपञ्चो विधीयते ॥ सवनिर्दिष्टयोः संज्ञवतीति श्रवणद्विरूपा यो विधी
 यते श्रवणद्विगोपायेन प्रयतमानस्यात्मदर्शनमुत्पद्यत इति परस्परं प्रयोगशास्त्रवद्वय
 त इति तदप्ययेशलं यथा धर्मा जिज्ञासा विप्रतिपत्ति निराकरणार्थं भारद्वाजतथा ब्रह्म जिज्ञासा
 सुतराचात्र विप्रतिपत्तयो भवन्ति मोक्षवादिनां तीर्थकाराणां वक्तृत्वात् ॥ न च ब्रह्म विषयो वि
 चारो मीमांसायां च विद्वि करणे वर्तते ॥ उपदेश विचार्य त्वेन ह्यस्य शास्त्रस्य परमार्थः वसा
 नात् ॥ यथा च तत्रैकादश जलक्षणा विना धर्मं विचारो न परिसमाप्यते ॥ तथा चतुर्लक्षणा
 विना ब्रह्म विचारः प्रतियोग्यं च न भूमीनां दुर्वीक्ष्यत्वात् ॥ अज्ञान संशय विपर्ययान निवर्त्ते
 दन् ॥ प्रमाण लक्षणं तु साधन एव ॥ अस्या हि प्रमाणं चा विरुद्धमेकत्र स्थितं मयैत्रा श्रीयते अ
 धीत वेदस्य श्रोतुरेकत्वा ॥ यद्विपुनरे कत्रोक्तं प्रमाणमन्यत्राप्युच्यते ॥ पुनरुक्तमेव स्यात् ॥ अ
 श्रौत्य तिक सत्र स्थितं ॥ उपदेश इति शेषः ॥ तात्परीयिकं २ ॥

उपदेश इति शेषः ॥

५

अत एवोपवर्षाचार्येणोक्तं प्रथमपादे आत्मवादे तु शारीरके वक्ष्याम इति ॥ अतः पूर्वोक्त एव
 संबन्धः ब्रह्म शब्देनेश्वरो गच्छते न ब्रह्म लक्षणं जिज्ञासुं वेद चतुर्मुखा नो ग्रहणं ब्रह्म लक्षणस्य व
 ह्यप्रमाणत्वात् ॥ ब्रह्मणे जिज्ञासेति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेष विधानात् ॥ न सं
 बन्ध सामान्ये अत एव चतुर्थी विनक्तिरपि न युज्यते ॥ ब्रह्मणे जिज्ञासेति ब्रह्मण्ये प्रिततमत्वा
 त ॥ प्राधान्यं सत्वाय्ये चाया उपसर्जनत्वात् इष्टमाला मिह ज्ञानं प्रधानं ज्ञान मिह ज्ञानार्थ मिति
 ब्रह्मणाः साधन्यमुक्तं ॥ किंपुनरिदं ज्ञानं नाम ॥ अत्र केचिन्मीमांसाका आहुः नित्यानुमेया ज्ञान
 क्रिया ततो घटादिविषयं संवेदनमुत्पद्यते तत्तस्याः फलमिति ॥ यथापाकक्रियाया उद्वेदन इति
 हिमयुक्तमिति अमः ज्ञान क्रिया कल्पनायां प्रमाणं जावात्तये अश्वद्वरादिभ्यः करणेभ्यः क्रि
 योत्पत्तिरिष्यते ॥ तेभ्य एव प्रमिति रित्यंतां प्रमितिः संवेदनमनुभव इति चानर्थं तद्वत्तद्वा
 वित्वात् ॥ आलोके दिव्यतनूस्कारेषु हि सत्सु संवेदनमुत्पद्यते इति तदभावे नोत्पद्यते ॥ यद्विपुन
 रपुनरज्ञानं कल्प्येत तस्याप्यन्यत्तस्याप्यन्यदित्यनवस्थान चेज्ज्ञान क्रियानुमाने लिङ्गमस्ति संवेद
 नमिति चेत् ॥ न अगृहीतसंबन्धत्वात् ॥ यदि लिङ्गं प्रत्यक्षः स्यात्ततोऽनेनेदं लिङ्गं व्यासप्रतिशक्त्ये

तथा च सप्तधा व्याकृते हेतुरित्यर्थः ॥ १

६

संबंधो गृहीतुं यथाग्नि धूपयोः न च ज्ञान क्रियाप्रत्यक्षा यद्विचित्रप्रत्यक्षा तत एव सिद्धत्वा
 क्रिमुमानेन ज्ञातसंबंधस्यैकदेशदर्शनादिति अनुमानलक्षणां इन्द्रियशक्त्यस्त्वर्थाप
 तिसमधिगम्यादिति स्थितं न चार्थापत्तिरस्ति इन्द्रियार्थसन्निकर्षादनंतरं अनुभवोत्पत्तेः अतो
 नुमेव एव ज्ञानं न तद्वतिरिक्तं किंचित् तस्य च हानादिबुद्धयः फलं पाकादिस्तत्पपद्यते क्रिया
 कारकफलानां प्रत्यक्षात्वात् किं पुनर्ज्ञानस्य सैतत्वं केचिदाहुः सत्प्रज्ञेयमिन्द्रियद्वारेणो विनि
 र्गताविषयेषु वर्तते अनेकविद्बुद्धयश्च धर्मधर्मस्य प्रतीपप्रभावद्वितितदिदमसम्पददर्शनं चालिक
 मिदं रूपादिज्ञानं नित्यमात्मचेतनं कथं नित्या नित्ययेवैकं यदि च विषयविषयज्ञानमात्मचे
 तन्यमेव स्यात्ततः सर्वाणि तानियुगपद्वतिष्ठेन्नितिनकराचिद्विषयविस्मरणं स्यात् तस्मा
 द्वावलोकेन्द्रियादिस्मृतिज्ञानमुत्पद्यमानं निरुध्यमानं चान्यथात्मचेतनं चान्यदित्युक्तं तादृमिच्छा
 जिज्ञासेति प्रकृत्यर्थप्रधाने यमिच्छाधातोः कर्मण इति धातुवाच्यस्यार्थस्य ईशितत्वं स्मरणं
 तत्तत्तत्प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा यदि प्रसिद्धं न जिज्ञास्य ॥ अथाप्रसिद्धं नतरं सोयमनर्थको
 ब्रह्मजिज्ञासा रजः तदुच्यते प्रसिद्धं तावद्ब्रह्म आगमप्रमाणम्यत्वात् सदेव सोम्येनैरमत्र

६

आसीदेकमेवाद्वितीयमिति जगत्कारणे यदेशात् ब्रह्मशब्दमुत्पत्तेश्च वंहते धातो ब्रह्मयतः
 परं ब्रह्मधिकं नास्ति तन्मूलकारणमेव पारिशेष्यात् कार्यप्रपंचे तु ब्रह्मशब्दो गौणः मुख्यपूर्व
 श्वगौणो नवतियथाग्निर्मात्रं वक्तुं किमर्थात् हि जिज्ञासा तद्विशेषं प्रतिविप्रतिपत्तिनिराक
 रणार्था केचिन्निगुणं प्रधानं जगत्कारणमाहुः परे परमाणुं प्रतिजानते ब्रह्मैव कारणतना
 कार्यात्मना जीवात्मना च विधावस्थितं तत्र विशेषेण ब्रह्म जिज्ञासा प्रस्तुत्यते ब्रह्मैवेदं सर्वमिति
 ब्रह्मशब्दस्या विशेषात् तत्र स्वरूपं च प्रमाणं च प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते द्वितीयेन स्मृतिवि
 रोधपरिहारः परमतनिराकरणं चतुर्थपादे श्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः तृतीयेन संसारग
 तिवर्णनं जीवस्यावस्था के दो ब्रह्मसतत्वं विधानां नेहा मेदविचारो ज्ञानकर्मसमुच्चयश्चेति चतुर्थे
 न ज्ञानादतिरिक्तीरादिमार्गनिरूपणं फलनिरूपणं च क्रियवचने जन्माद्यस्य यतः जन्म आदिषु स्य
 तदिदं जन्मादिरुद्धि स्थितिप्रलयं तदुण संविज्ञानो बहुव्रीहिः यथालंबकर्ममात्रयेति अस्मैति त्रिज
 गन्निर्दिश्यते यत इति कारणं यस्माद्दीप्तरात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारणस्य जगतो नाम
 रूपाभ्या व्याकृतस्य विविधविभक्तोक्तसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपयोगाश्रयस्या चिं

सुखचनस्य स हि स्थिति प्रलयाः प्रवर्तते तद्वत्तेति प्रतिपत्तिर्युत्पादनं प्रारणं चेहलक्षितं वेशे
 विष्णुः पुनरनुमानेन केवलं निमित्तकारणमीश्वरं साधयंति बुद्धिमत्कारणं सर्वकं जगत्सासा
 क्यवत्वात् कार्यत्वादायरादिवदिति तस्युक्तं संबंधो न ह्यण आवात् ॥ न हि सावयव वेनानेन जग
 ता ईश्वरस्य संबंधो न भूतपूर्वः तस्यातीतीत्यत्वात् बुद्धिमत्कारणं सर्वकमिति च सिद्धसाध
 नं कर्म निमित्तत्वात् संसारस्य कर्मणश्च बुद्धिमत्त्वं कृत्वा तदुत्पत्तिं जगत्तन्मपियत्प्रमाणं तत्
 सिद्धं तदपि बुद्धिमत्ता क्रियते यथा च दृष्टं ते कुं न कारादिः असर्वज्ञः शरीरेन्द्रियतोश्च कर्ता तथा
 तत्संति के पि शरीरे हि मत्वं असर्वज्ञत्वं च प्रसज्यते ततश्चानीश्वरत्वं न च बाहिनो यो भिमतो धर्मः
 स एव ग्रहीतव्यो न प्रतिबाधुक्त इति नियंता कश्चिदस्ति अत्यंतातीन्द्रियेवस्तु निराधुमानेयावंतो ध
 म्ना दृष्टं ते दृश्यं ते अन्वयमतिरेकपरि श्रुताः संनवंति ते सर्वे प्रसज्यमानाः केन वार्यंते ननु चैव
 मनुमानो ह्येह प्रसज्यते अजित्यः शब्दः सतकत्वाद्वा दिवदिति दृष्टांत धर्माः सर्वे शब्दे प्रसज्ये
 न् अत्रोच्यते न नवतासम्पगनुमानकतं व्यज्ञाधिप्रमाणं तदगोचरे हिलिं गितेन वा रिता धर्मा
 निवर्तते पाक्षत्वात् ॥ अयः पुनः प्रत्यक्षाद्य विरुद्धो नित्यो नित्यो वेति प्रतिज्ञायते ॥ स तत्र

हेतुना साधयितुं शक्यते ॥ अत्र पुनः सावयवत्वा दित्यनेन हेतुना यावंतो धर्माः वदास्ते सर्वे प्र
 सज्यं त एव बाधुक्तं वत्सं कृत्यति वा धुक्तमपि दूषणं गृहीतव्यं ॥ एवं सावयवत्वादिति चाने
 कांति को हेतुः न केवलमय विरुद्ध एव कथं वीजादं कुरो जायते न तत्र बुद्धिमत्कारणं सर्वकत्वं
 प्रत्यनुमानं च हित्यादी निवास पर्यंता नि कार्याणि न नवंति महा भूत शब्दवाच्यत्वादाकाशवत् ॥
 अतः सावयवत्वात् कार्यत्वादित्यादयो हेतवो हेत्वाभासा इति स्थितं ॥ अत एव दंसत्र मस्युनुमा
 नप्रदर्शनाद्यं न नवति किंतु वेदवाक्यप्रदर्शनाद्यं किं पुनस्तत्त्वतो वा इमानि भूतानि जायंते येन
 जातानि जीवंति यत्प्रयत्नसंविशंतीति ॥ जन्मादिकारणं ब्रह्मेति कथमवगम्यते न हि पूर्वस
 त्रे विशिष्योक्तं येन प्रमाणं विशेषावधारणं स्यादत आह ॥ शास्त्रयो नित्वात् ॥ शास्त्रयोनिः प्र
 माणं यस्य तदिदं शास्त्रयोनि ब्रह्मतत्त्वभावः शास्त्रयो नित्यं शास्त्रप्रमाणकत्वादिति याव
 त् ॥ अत्र केचिदाहुः प्रपंचप्रविनायनदारेण त्मनः कार्यत्वात्तियोगविषयत्वमतश्च शास्त्रयो
 नित्वं न च स्वतः उपाधिनिबंधनायाश्च कर्तव्यतायाः प्रामाण्येकस्ति विशेष इति तदिदं निः प्र
 माणकमत्रिहितं नित्य आत्मा कथं कार्यत्वं प्रतिपद्यते कार्यश्चेद्वदवदित्यः स्यात्कार्यश्च

भट.
८

नित्यश्चेति परस्परव्याहतं वचनं न चान्यस्मिन् हते अन्यः हतो न वति न हि घटे हते न चः हतं
न वतिः यद्विश्रुतिर्ज्ञायादात्मानं कुर्यादिति तदा शक्योपदेशादप्रमाणं स्यात् यथाग्निना सिंहे दुष्ट
दके नादीपयेदिति वचनमप्रमाणं अथैतदुपपन्नं यावत् प्रपञ्चप्रविलापनं कुर्यात् इति वाक्यार्थं
कल्पयेत् न तदप्यशक्यत्वात् प्रविलापनस्याश्रुतत्वाच्च न हि पुरुषमात्रेण दधि व्यादी निमहा भूता
नि प्रविलापयितुं शक्यं ते समाहिते मनसि सुषुप्ते वा सर्वे तिरोहिते व्युत्थिते स्पृते व सर्वपुरतोऽव
तिष्ठते न च प्रपञ्चप्रविलापने कश्चिदुपायोस्ति न हि प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलापनं शक्यं कर्तुं अ
नवस्था प्रसंगात् सोपपन्नं न तस्य तस्याप्यप्येन तस्याप्यप्येनेति साधारणे वा प्रपञ्चः प्रवि
लाप्यते विशिष्टो वास्ति आत्मापबंधकारणस्याविद्याकामकर्मलैक्षणस्य विनाशने प्रपञ्चप्रवि
लापनं यदि न्यसेत तत्र नास्ति विसंवाद इति साधारणे च प्रविलापिते सर्वमुक्तिप्रसंगः शु
क्लेन वाससूत्राविनाशितं जगद्दृश्यं न दृश्येत प्रपञ्चप्रविलापविषयश्च नियोगो नियोज्यपुरु
रुषादिसापेक्षः तत्र यदि कर्तुं विलापिता स्यात् तदनेहानीनियोगः क्रियेत नियोगोपि कार्यरूपं चे
त्क्रियावतः प्रपञ्चविधानप्रपञ्चरूपेण नियोगेन प्रपञ्चप्रविलापनं संभवति तुल्यत्वात् न च

नियोगः कारकत्वेनोपदर्शयते कार्यत्वेन परं न च साधत्वेन साधनोत्तरं प्रपञ्चरूपं मनुष्यपुंगव
मितिकुतः प्रपञ्चप्रविलापनसंभवः किंच प्रतीतिवेलायामेवात्र प्रविलयोऽप्युपगम्यते अन्यत्र उ
परिहोत्रादौ प्रतीतिका लोभ्योत्तरावका लोभ्यः यद्विचप्रतीतिमात्रेण नियोगसिद्धिर्निहेष्यते त
था सर्वत्रेत्यनुष्ठानलोपः प्रसज्येत न हि प्रविलापः कर्तव्य इति ज्ञानमात्रात् प्रविलयो जायते न च ध्या
तुं प्रविलयहेतुः ध्यातुं ध्येयादिप्रपञ्चात् परिधानाच्च व्युत्पीतस्य प्रविव्यादीनां तथा च स्थानात् किंच
प्रविलापनं व्यापारः किंवा प्रज्ञावद्विद्यया व्यापारः प्रपञ्चस्तद्वत् एव अथाज्ञावस्तदा तद्विष
यो नियोगो नोपपद्यते तस्यावस्तुत्वप्रतिज्ञानात् न हि शशविषाणविषययोगः संभवति अतए
व कर्मकोऽपि न कलं जं न क्षयेदिवं त्येवका मादिषु नियोगानुपपत्तीरित्यत प्रतिप्रसंगेन अथात्म
ज्ञानविषयो नियोगः परिकल्पित आत्मज्ञानं कुर्यादिति तदप्युक्तं ज्ञानस्यापुरुषतत्वात्
क्रियादिकर्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यते अथेन गच्छति पद्मो वा पुरुषे धानुरो धित्वात् न ज्ञानं पुरु
षे धामनुरुध्यते प्रमाणाप्रमेयवशावर्तित्वात् तदुपायस्तु शक्यते विधातुमनुष्ठातुं च अवगा
हिः न तु साक्षात् स्वेच्छया ज्ञानं पुरुषो निष्पादयितुं शक्नोति ननु च स्वाध्यायविधिना ज्ञानं वि

अ०
९

धीयते न तत्राध्ययनं विधीयते अर्थज्ञानं तु फलं तत्र स्वप्रमाणद्विहोत्रादिवाक्यात्त्वप्रमे
ये स्वयं जायते न पुरुषे छयेति इदं च नवानुदस्यो व्यावृत्तिं किमात्मज्ञानमुत्पन्नमनुत्पन्नं वे
तियद्यनुत्पन्नं विषयासि हेननियोगसिद्धिर्विषयसिद्ध्या हि नियोगसिद्धिरिष्यते यथास्व
र्गकामोपजेतेति यावंगसिद्धानियोगसिद्धिस्तदत्रापि स्यादतः अथ अवलोक्य नोपापे नोत्पन्नं
ज्ञानं तदा तेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किमंतर्जगदुना नियोगेन कल्पितेनेति तथा च श्रुतिः तमेव वि
दित्वा अतिप्रसूमेति नान्यः पंथा विद्यते पनापेति ज्ञाननियोगयोश्च यदिसत्त्वं बंधो नैष्यते अ
नर्थितो वाक्यार्थः स्यात् अथ सर्वबंधोस्तत्रादिगुणप्रधानयोः परस्परसंबंध इत्यवश्यमेक
स्वगुणत्वावोऽन्यस्य प्राधान्यं यदि नियोगो ज्ञानार्थः स्यात् नियोगस्य वाक्यार्थतया सर्वत्र यस्या धा
न्यं प्रतिज्ञातं तदीये येत अथ ज्ञानेनियोगसिद्ध्यर्थं ततो मुक्त्यर्थत्वं न स्यात् न चो नयार्थत्वे प्रमा
णमस्ति न च विमोहो मुक्त्यर्थः अश्रुतत्वात् तमेव विदित्वेति ज्ञानस्यैव साक्षादुद्देशात् न नानाज्ञानश
ब्देन नियोगो विधीयत इति अत्र नियोगपरिकल्पनं कल्पनमेवेत्युपरम्यते ननु च शास्त्रयो
नित्वं ब्रह्मणो नोपपद्यते कस्मात्कार्यं परत्वाद्देहस्य तथा हि चोदनात्तल्लो धर्मो धर्मः तस्य

९

ज्ञानमुपदेशः तदुक्तानां क्रियार्थेन समान्नायः आत्मा यस्य क्रियार्थत्वादा तर्कव्यपम तदर्थानामि
तिकार्यपरत्वेनैव तत्र तत्रानुक्रमणत्वं न च सिद्धरूपे ब्रह्मणो विधिः संभवति साधार्थविष
यो हि सः स्वर्गकामोपजेतेत्याख्यातशब्देऽप्यः क्रियाप्रतीयते सिद्धरूपे च वस्तु निवाक्यं प्रयुज्यमा
नं प्रमाणांतरसापेक्षं ह्यथा पक्षतिगच्छतीति प्रमाणांतरेणोपलभ्यप्रयुक्ते न च लोके स्वरूपपरः प्र
योगो दृश्यते ननु नायं स यो रज्जुरेवेति दृश्यते नैतदेवं तत्रापि विधिरध्याह्रियते नान्वैरीतिः वृद्ध
व्यवहारे यत्परः प्रयोगो दृश्यते तत्परो वेदो न वितुमर्हति तत्पूर्वकत्वात्तद्व्यवहारस्य किंचकार्यं
परेषु वाक्येषु प्रयुज्यमानेषु पक्षानां वाचकशक्तिरवधार्यते गमनयान्त्रज्ञानयेति तथा श्रुतांगा
रुक्षामित्येवं जातिगुणक्रियावचनाबुद्ध्यः प्रयोगदर्शनात्संबंधमुत्पत्तिर्भवति न वस्वरूपे व्युत्प
त्तिर्दृश्यते अतो व्युत्पत्तिश्च न्यास्वरूपावगतिः अतो वेदांतवाक्यानां कर्मापेक्षितकर्तुः स्वरूपसमर्प
णेनार्थवत्त्वं नार्थवत्त्वं तथा चोक्तं सर्वेदांता इति केचिदेवं मीमांसकान्यते अपरेषु न मीमांस
कदर्शनानुसारिणो वेदांतमेव मुक्त्यतिविधिविषयतया शास्त्रयो नित्वं न स्वस्वरूपपरतया तथा च
विधिः श्राव्यो मंतव्यः सोत्वेष्टव्यः स विज्ञासासितव्य इति को सावात्म्ये स्येत्तायां सर्वेषां वेदांतवा
क्यानां स्वरूपप्रतिपादनायानां सदेव सोम्येदमत्र आसीदित्येव भारीनो तादर्थ्येनोपयोग इति ह

तस्य वेदांतः कार्यपर इति ॥ भवतु ता वेदांतगतानां वाक्यानां नैदमद्वैतात्मप्रतिपत्तिविधिपर
त्वेन समन्वयः कर्मकांडस्य तु कथं समन्वय इति न चान्यतरस्य परित्यागः प्रामाण्याविशेषा
तः ॥ अत्रोच्यते ॥ नैदमद्वैतविषययोः कर्मज्ञानकांडयोः परस्परविरोधादन्यतरानुपलब्धेनान्यत
रधारमेयं ॥ तत्रतिः श्रेयसफलप्रतिपादनपरस्य वेदांतस्य न कर्मविधिशेषत्वेन व्याख्यानेय
कं कर्मविधीनां तु तादृश्यं शक्यमवगंतुं कथं ॥ आन्वयिकं प्रासंगिकं च द्विविधं कार्यं दृश्यते ॥ स्वर्ग
कामोत्थानकाम इत्यान्वयिकं कार्यं ॥ प्रासंगिकं पुनः स्यात्ताविकीनां वाधान्न्यतरप्रवृत्तीनामुप
रमः कल्पयत्तया निर्योगनिरस्य चरागद्विहयोदरा नु अविक्रान्ते धितितत्र यद्यपि कर्मवि
धिभिरान्वयिकं कार्यमाश्रितं तथाप्युत्तमाधिकारविधिना प्रासंगिकं कार्यं मप्रेक्षितमितितदेव
प्राधान्येन विवक्षितं नैसर्गिकातिनिवेशसिद्धं च नैदमाश्रित्य कर्मविधीनां प्रवृत्तेरविरोधः य
थाशयेन विधिः शास्त्रांतरनिषिद्धहिंसाविषयेन हिंसात्सर्ववृत्तानां निषिद्धादिति निप्रतिषेध
मतिक्रम्यावस्थितं पुरुषमाश्रित्य न तं ॥ दृश्यते च लोके मिथ्याविषय उपदेशस्तत्त्वज्ञानार्थपर
रः यथेया किल कश्चित् राजपुत्रः तत्सुरैराजीयनिषादराजाय निवेदितस्तेन चासौ पुत्रत्वेन परि
गृहीतो म्लेच्छाचारान्निरतिरेवास्ते तं राजमंत्री तत्रागत्य म्लेच्छजासु गुणमेवाचारं कंचिदनुव

एवं पश्चादपुत्रोऽसित्वं न म्लेच्छपुत्र इति आहिते समस्तम्लेच्छाचारं हित्वा स्वरूपमेव प्रतिपद्यत
इति तस्माद्वेदांतानां प्रतिपत्तिर्योगपरत्वं न स्वरूपपरत्वमिति प्राप्तेक्रमः ॥ तत्तु समुच्चमन्व
यात् ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षेनावर्तयति ॥ ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति ॥ न केवलं कार्यमेव कु
तः समन्वयात् समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन सह प्रकरणगता निसर्गदेवसोम्य
इत्यत्र आत्मावाद् इमेक एवाय आत्मा तस्माद्वा एतस्मात्तस्मिन् आकाशः संभूतः इत्येवमादी
निवाक्यानि ॥ न च तेषां ब्रह्मपराणामर्थंतरकल्पनायुक्ता ॥ श्रुतहास्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् ॥ न च
कार्येव प्रामाण्यं प्रतिपत्तेयुक्तं स्वरूपावबोधे पि प्रामाण्यस्याविशिष्टत्वात् ॥ अपौरुषेयत्वे हि
प्रामाण्यकारणं तच्चाविशिष्टं ॥ अत्रोच्यते ॥ अग्निहोत्रादिवाक्येषु कार्यवर्गतिः प्रामाण्यका
रणमिति तदयुक्तं चेत्पुनरेव वाक्ये पि प्रसंगात् ॥ अथापौरुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वात् प्रामाण्यात् ॥ त
दनेपेक्षत्वे वेदांते पितृलोकके वेदे च पदानां स्वार्थप्रत्यायने अनपेक्षत्वमविशिष्टं ॥ वाक्यानां
तु लौकिकानां स्वरूपे कार्ये वा प्रामाण्यांतरापेक्षया प्रामाण्यं तदभावे प्रामाण्यं ॥ यथाखुले पुष्पे
निर्हंति खपुष्पं यत्पेक्षादीनां ॥ वेदिकानामपौरुषेयत्वादनपेक्षत्वमप्रामाण्यं तरानधिगतत्वात् ॥
जकारणस्य नापरिनिष्ठितत्वेन वा कार्यत्वं प्रामाण्यकारणं कित्वनधिगतार्थगंतत्वं ॥ यथाहि

अट.
१६

त्यक्तप्रमाणसिद्धरूपावबोधकतद्वत्त्वविवाक्यमपि न विष्पति ॥ न च कार्यप्रतिज्ञायांतवप्रमा
णंतरवदिति दृष्टांतोः स्तियुक्तं स्वरूपपरः प्रयोगो नास्तीति तदप्यजीवितवचनं कार्यविष्प
स्वरूपे प्रयोगो दृश्यते नायं स योरिज्जुदेवेति नात्र विधिपक्षे व्याहारस्यावसरः ॥ ननु तत्त्वबो धे
हि ज्ञायं निवर्तकं ते तदभावे विधि शतेनापि न यं न निवर्तते संहरत्वा चापि वाक्यस्य नाध्याहार
संभवः ॥ अपि वादिना वाक्यं प्रयुज्यते प्रतिवादिनं प्रति नित्यः शब्दः प्रत्यभिज्ञानात् सामान्य
वदिति तदपि वस्तुतत्त्वा बो धार्थं न तत्र विधि विद्यते हेतु वलात्तत्रार्थं प्रतिपत्तिर्न विधिवलात् ॥
न्यायसहस्रप्रतियादकं च नाप्यन विधिपरं तथा क्वतो देव दत्त इति दृष्टे तीर्थयात्रां गत इत्यु
त्तरं ॥ एवं तत्र तत्र दृष्टं ॥ ननु स्वरूपाव बो धने सत्यपि किं कार्यं मत्याकांक्षा जायते ॥ सत्यं कार्य
वाक्ये प्यपेक्षां ध्याया विशिष्टा ॥ यो हि माणवकेत्युक्ते किमर्थमिति दृष्टि भोक्तु मित्युत्तरं दीयते ॥
स्वरूपपरं कार्यं परं वा वाक्यं किं चिं त्ययोजनमुद्दिश्य प्रयुज्यते ॥ न प्रयोजनं न न्यमित्यतो वातत्र नि
यमः ॥ प्रयोजनं च नियोग एवेति नास्ति नियमः ॥ यथा कर्मकांडे स्वर्गादिप्राप्तिः पूजमत्रा पवर्गप्रा
प्तिः फलमिदमुपशाम्यतु नवान् ॥ यच्चोक्तं कार्यपदे सुसंबंधग्रहणं तत्रैव तेषां शक्तिरित्यत्रेति

११

तत्रोच्यते यद्येवं कार्यं प्यग्निहोत्रादौ ते वांशक्तिः सुदुर्लभा प्रत्यक्षा नुमानपरिच्छिन्ने र्थे लौकिके अ
वहारेशक्तिर्दशनात् किंच संबंधग्रहणं का ले यद्यदि शेषां दृष्टं देशकाल प्रयोक्तादित्सर्वं श
क्तेर्नियामकं स्यात् ॥ अथ ग्रहं संबंधग्रहणोपायः प्रत्यक्षादीर्यदिष्यते ॥ कार्यं च तद्वदेवेति तत्र शक्ते
र्नियामकमिति ॥ इतश्च कार्यमनियामकं नित्यत्वात् संबंधस्य यस्तु नित्योर्थः याकादिकारकं सोऽनु
धत्ते किंच उपोयवेदनं पावदुपायानी प्रतीक्षणा उपेयेषु प्रविहिते नोपायः पुनरपेक्ष्यते ॥ यपारल
परीक्षाशस्त्रं तत्स्वरूपसंवेदनार्थं स्वरूपे विहिते पश्चान्नोपायः पुनरपेक्ष्यते किंचान्ययम
तिरेकायां पदशक्तेर्विश्वयः ॥ प्रतिपदं च शक्त्यवगमो न पदसमूहस्य ॥ ननु च पदं तत्रापेक्षं तत्र प्र
युज्यते ततश्च वाक्यस्यैव वाचकशक्तिः नैकस्य पदस्य ॥ अत्रोच्यते मुख्यमस्तीति किं नाम न प्रयुज्यते
यदि पदं तत्रापेक्षा पदस्य वाचकशक्तिः स्यात् ॥ ततो गमानयेत्यत्र प्रयुक्तस्य गोपदस्य गं पश्येत्
त्रवाचकशक्तिर्न स्यात् ॥ आनयेति प्रयोगो नावात् ॥ ततश्च प्रतिवाक्यं संबंधग्रहणं यैव स्यात्तच्च न
अवहारः ॥ कश्चिन्निधेत् किंचाश्च आनयेत्तानपति सन्निधाना दश्च पदस्य गोत्वं बा ध्यं स्या
त्स्वतोऽपि नावात् ॥ अथाश्च शब्दस्याश्चत्वं वाच्यमिति अमुपगम्यते गो शब्दस्य गोत्वं सि

इति प्रतिपद्यते नयेन यदांतरसन्निधिनिमित्तं ॥ शक्तिमतामेव यदा नानासहप्रयोगः प्रयो-
जनापेक्षः ॥ करकाणामिव कोलादीनां नपदसामान्यतावाचकशक्तिः सर्वत्रसर्वाथप्रतीतिप्रसं-
गात् ॥ अतः पदविशेषगतावाचकशक्तिः सा च प्रतिपदमन्वयव्यतिरेकसामर्थ्यादिति श्रुतोऽभि-
धीयमानानां पदार्थानामन्वयोनान्विताभिधानं शक्तितो वस्थितं ॥ नच सर्वेषां यदानां कार्यवाच्यं
पदार्थत्वेन सहप्रयोगानुपपत्तेः ॥ तदुपायशब्दवत् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिप्रत्ययवाच्य-
त्वं कार्यत्वं कार्यस्यातो यत्र लिङादयः प्रयुज्यन्ते तत्र कार्यपरः पदसमन्वयः ॥ यत्र तु प्रमाणं तदा
नधिगतस्वरूपप्रतिपादनं न तत्र तत्पदरहितं इत्यर्थं न सर्वत्रैकरूपापादनेत्वे दानीयमनः ॥ यदि
च दुर्गवलेन सर्वत्र कार्यपरत्वे वेपथते ॥ सर्वत्र सर्वशक्तेश्चरस्य तत्त्वं न सिध्यति ॥ कुतः ॥ विध्य-
र्थनादमंत्रात्मात्रिधावेदोऽवस्थितः ॥ सचेद्विद्यः कार्यपरो न स्वरूपे प्रमाणात् ॥ किं केव कथमिति
अंशयेहो विधिः ॥ अंशव्यतिरिक्तच नियोगो नास्ति पतिशेषस्य वा कजातस्य सोरोदिसादेस्तु
त्यर्थेन समन्वयः मंत्राणां च प्रयोगस्यारकत्वेन अतो निरतिशयानंदवशं स्वरूपपरत्वमेव
एवमस्ति ररमिच्छतेति षष्ठप्रयाहको जगत्कारणप्रतिपादनपरत्वेनाने कै ईलांतैः पर्यव-

तत्त्वमसीति
वाक्येन त-
च्छब्देनोत्प-

सितः ॥ तदास्य विजिज्ञा वित्युपसंहारात् ॥ वाक्यतात्पर्यतः कल्पत्यंतातीदियं पदं ॥ नास्यर्थ-
विमर्शितं तैश्च न किमुच्यते ॥ नियोगस्य वाक्यार्थत्वेनास्युपगमात्समस्तस्य पदजातस्य
तत्परत्वं प्रसज्यते ॥ अपंच विषयश्च नियोगो निष्पन्नं ब्रह्मतयोः परस्परविरोधादसंबंधः
अंशत्रयव्यतिरिक्तत्वाच्च ब्रह्मतत्त्वं नियोगसिद्धौ नापेक्षते नुशातनिः नवयोगस्य वाक्यार्थत्वे मीमां-
सायां भाष्याक्षरं शरीरकेवास्तत्राक्षरं स्तवकमस्ति ॥ भावनायास्तु पुरुषप्रयत्नरूपाया वाचकं भाष्या-
क्षरं स्तत्राक्षरं च विद्यते ॥ भाष्याक्षरं तावत् ॥ ये प्राहुः किमपि भावयेदिति तत्स्वर्गकामपदसंबंधात्स्व-
र्गभावयेदिति ब्रह्मरुतिना वाचाधिकारोऽस्य सत्त्वाक्षरमपि कृतप्रयत्नावेह स्त्विति ॥ शरीरेऽपि
मनसामात्मा धिष्ठितानां चेश्वरविशेषः प्रयत्नः सर्वधात्वर्थसाधारणः धात्वर्थानुक्तपरस्परं निघंते
प्रयत्नस्तु न निघंते ॥ नदीसंतरणकाष्ठनेदनगमनादिषु स्पष्टमसौ लक्ष्यते ॥ स एव च साध्यत्वाद्वाक्यार्थो-
लोकवेदयोः नियोगस्तत्तदस्यो रागादिवत्प्रवृत्तौ निमित्तमात्रं न वाक्यार्थ इति स्थितं यदुक्तं वेदांतानां
कर्तृप्रतिपादनपरत्वं ब्रह्मजपार्थत्वं वेतित ॥ देवं सति निरस्तं हि जगत्कारणं ब्रह्म कर्मसु कर्तृत्वेन निरु-
ज्यते ॥ जीवस्तु नियुज्यते तस्य च स्तित्वं अत्युत्तमत्वात्साधितमिति न वेदांतवाक्यपेक्षा ॥ प्रक-
रणधनावाचनकर्मशेषत्वं वेदांतानां यदुक्तं कर्मविधीनां कार्यदयमान्वयिकं प्रासंगिकं चेति

नर.

१३.

तदुत्प्रेक्षामात्रं आत्यधिकमेवैककार्यं श्रुतत्वात् ॥ अंशपेक्षो हि विधिः कलांशं करणं शक्तिं कर्तव्यतां
 शं चापेक्षते । परिहृतो च अंशे विधिः परिसमाप्तः कथं कार्यं तदापकायते न च नैसर्गिक प्रपञ्चोपर
 मः कमनुष्ठानमात्रेण न वक्ति सदाज्यो तिस्रो मादिषु प्रवर्तते तत्रापि यजमानविक्रयहचमसादिप्रप
 णोऽस्त्येव चक्षुरादिभिश्चरूपादिदर्शनस्य क्वचित्प्रपञ्चस्योपरमः कस्यचिद्दुर्बलतिनप्रपञ्चोपरमः
 प्रयोजनं दृष्टत्वेन च कर्मणि प्रकृतातां त्रिवर्गपराणां ज्ञानोक्तैः प्रागवस्थायां वर्तमानानां दृष्टादृष्ट
 विषयोपयोगश्च निवर्तते ॥ कर्मिणां तु सुतुंतरांगो विवर्तते ॥ तथा चोक्तं नगवताभागे श्वयुग्मसक्ता
 नास्ति ॥ श्रुतिरपि यत्कर्मिणो न प्रवेक्ष्यति रागादिति तस्मात् प्रासंगिकं ॥ फलमेवासिद्धं ॥ यद्यु
 ष्ति तथाप्यविवक्षितं ॥ अत्रार्थाऽप्येन सचोदनार्थ इति यायात् ॥ तथा च स्तुतशस्त्राधिकरणे स्तो
 त्त्रां सत्योऽश्रुतमपूर्वमेव प्रयोजनं त्वेतास्मरणं प्रासंगिकमिति स्थितं ॥ ऐं प्रागाहं पत्यमुपतिष्ठत इ
 ति च ग्राहिणोपस्थानं गम्यमानमिति नेरोपस्थानं ॥ यथा च प्रवृत्तिर्विच्छतिना पेक्षते ॥ परिहृतत्वात्
 विच्छतिश्च पुनः प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ परिहृतत्वात् ॥ एवं ह वै वेदनागः परं नापेक्षते स पुनः परमं
 पेक्षते वेदनावाक्यैरेव ज्ञानसहकारितया नित्यकमपि देशात्तमेवैतं वेदानुवचनेनेति ततश्चात्मज्ञा
 नाधिष्ठतस्य कर्म निर्विनापवर्गानुपपत्तेः ॥ ज्ञानेन सैकर्मसमुच्चीयते तियत् ॥ पुनः केवलकर्मिभिः

१३

क्रियमाणं कर्म पुरुषयोग्यतापादनदारेणोत्तमाधिकारविधि शेषत्वं प्रतिपद्यते तदुत्प्रेक्षामात्रेण
 कल्पितं ॥ न च लोकि केन दृष्टं तेन वेदिकोपेक्षिरूपयितुं शक्यते ॥ अनुमानादिनामविषयत्वात् ॥
 यदप्युक्तं जेदाजेदयो विरोध इति तदभिधायते ॥ अनिरूपितप्रमेयत्वस्यैव चोद्यं ॥ एकस्यैकत्व
 मस्तीति प्रमाणवदगम्यते ॥ नानात्वं तस्य तत्पूर्वं कस्माद्देहोपि नेष्यते ॥ यत्प्रमाणैः परिच्छिन्नमविरु
 द्धं हिततथा ॥ वस्तुजातंगवाश्वादिभिर्जाभिन्नं प्रतीतिष्यते ॥ न ह्यभिन्नं चिन्मैव वाक्यं दर्शयितुं शक्य
 ते ॥ सत्तात्वेयत्वं यत्वादि सामान्यात्मना सर्वप्रतिज्ञं ॥ व्यक्तात्मना तु परस्य रवे लक्षणाद्विज्ञं ॥ तथा हि
 प्रतीयते च दुर्भयं विरोधः कोयमुच्यते ॥ विरोधे चाविरोधे च प्रमाणकारणं मतं ॥ एकरूपं प्रति तत्वादि
 रूपं तत्तथेयतां ॥ एकरूपं न वेदेकमिति नेष्यदत्रापि ॥ ननु शीतो लघोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा
 जेदा जेदयोः किमिदमुच्यते नास्ति विरोध इति ॥ अत्रोच्यते ॥ च वतः प्रज्ञापराधोयं न वस्तुविरोधः क
 थं सहानवस्थानं छायातपवद्विज्जदेशवर्तित्वं वाशीतो लघोरो धोना स एतदुभयमिह कार्यका
 रणयोर्ब्रह्मप्रपञ्चयोनास्ति तत उच्यते स्तत्रैवावस्थिते स स्तत्रैव प्रजपात् ॥ विरोधे हि त्रयमेतन्नो
 पपद्यते ॥ न हि ह्यशानुनां कुरोत्यत्पादिलक्षणः संबन्धो दृश्यते ॥ कारणेन हि तत्सुबलदिनाका
 र्यं सर्वसैदानुस्मृतं दृश्यते तत्राहिं हि एतानि प्रतीत्य परस्परसंगतिलक्षणो विरोधो वेद्याभ्या दत्त

यो न वेत्। प्राथमिकश्रोत्रियश्रोत्रप्रतारणार्थवाशतोऽस्योर्निन्नाधारवर्तिनोर्नैकस्य चिदुत्पाद्योऽस्य
 एकलक्षणः संबन्धो नाधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्परविरोधः तस्मात्तशीतोऽस्य वदिति
 अयुक्तं दृष्टान्तिधानं ॥ अत्र प्रागभाक् श्रिहाह यथा सै शयज्ञानं स्थाण्वी पुरुषो वेत्ति प्रमाणं
 तथा ज्ञेयज्ञानमिति तदसत् ॥ परस्परौ यमर्देन न कदाचिदहस्थितिः ॥ प्रमेया निश्चया चैव संशय
 यस्याप्रमाणाता ॥ अत्र पुनः कारणं हवं सिद्धं मत्तवर्णादिलक्षणं ॥ ततः कार्यं यश्चाज्जायमानं तदाश्रि
 तमेव जायते ॥ कारणसमानार्थतया हि कार्यं बुद्धिः न कारणस्वरूपो यमर्देन देशतः कालतो वा पृथ
 ग्भूतं कार्यं दृश्यते ॥ तस्माच्च किंचिदेतत् ॥ यत्तपंच मिथ्यात्वप्रतिज्ञानं न च पुरुषा पेक्षया मिथ्यात्वं
 सत्यत्वं वा तपंच स्पक्ययितुं शक्नुमुत्सृज्यति मिथ्या इत एतत्प्रतिसत्यमिति न हिरूपमंधान्य
 ति अतस्तमितरा न्यतिसत्यमिति शक्यं वक्तुं ॥ न हि पुरुषस्वरूपानुबोधि नो जावाये न तस्येक्षया
 सत्यत्वं न सत्यत्वं वा न जेदन् तथा च न जेदन् न हि ज्ञा वस्तुतः सदसत्यता ॥ न हिरूपमनधानां स
 त्वमंधेयसद्भवेत् ॥ यथा स हस्वरश्मिस्तत्वं तं निदंतं च तपति किंच नुमुद्धृतं न प्रत्यवस्तुत्वमि
 तरान् प्रतिवस्तुत्वमित्युपपत्तय मिथ्यात्वप्रसंगः किंच प्रपंचास्ति त्वमज्ञस्पतस्येव ज्ञा नि
 तः पुनः ॥ स एव किल नास्तीति कथं त्राहं वचो न वेत् ॥ न हि हि चंद्रः प्राणासीत्यश्ना नास्तीति युज्य

ते हि चंद्रज्ञानवदित्युक्तमभ्युपगंतं वा लाई लुप्यत्वं प्रत्यक्षादेस्त्वपेक्षते मिथ्यात्वं किल ना
 गेन प्रत्यक्षाज्ञानस्य प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगमात् सर्वदेव मिथ्यात्वं हि चंद्रज्ञानवदिति युक्तमभ्यु
 पगंतं वा लाई जेदती यन्या याश्रयणं ॥ यथा गामे नापि मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते तथा तदनन्यत्व
 मित्यत्र वचः ॥ अतः न च तिमिरवत्प्रपंच मिथ्यात्वे कारणो बोध्यते ॥ अतो निन्नाप्रिन्नरूपं ज्ञेयं
 स्थितं संग्रहश्लोकः ॥ कार्यरूपेण नानात्वमर्देः कारणतमना ॥ हेमात्मना यथा जेदः कुंडलाद्या
 तमना जिदेति विदंते निपुणं मत्तः कश्चिहाह ॥ अत्राप्यविद्याकारणोऽयमिति ॥ यद्येवमविद्यावतां च दु
 त्यनं ज्ञानं तत्रे निमित्तं न्युपगम्यते ॥ ब्रह्मज्ञानमपि मिथ्यास्यादविशेषात् ॥ अविद्याकानेव हि श्रोता
 तत्वमस्यादिवाक्यश्रवणो धिक्त्रियते ॥ यद्विद्यतस्याविद्या नास्ति श्रवणमननविधानमनर्थकं स्यात् ॥
 अतश्च मलो धेदात् सत्यनादप्रसंगतः ॥ काचेयमविद्या नवतोऽप्रिप्रेताः किं जेददर्शनमुत्तम्यति
 रिक्तेति ॥ यद्विद्यावद्देदर्शनमविद्या न्युपेयते ॥ तत्रे देवकृत्यं कथं जेददर्शनस्याविद्यात्वं किंचिदातोऽ
 न्यतादविद्या अथ विद्याया अज्ञाव इति न तावदज्ञावः संवेदनत्वस्य प्रत्यक्षात्वात् ॥ इयास्तविशेषः
 परविद्या अपरविद्या चेति ॥ तथा चोक्तं देविद्ये वेदितमपरा चे वा परा चेति ॥ न च पर्युदासः संभवति
 न हि जेदज्ञानं उभयगुणः क्रियावायेन विद्यातो अन्यस्यात् ॥ विद्येति ज्ञानमुच्यते ॥ जेदज्ञानमपि ज्ञानमे

अठः
१५

वेत्यथतद्विपरीताविद्या। तत्रापि किं नित्या अनित्या वासा च ब्रह्मणः किं जीवस्येति। यद्यनादिरविद्या
तदा नीमनिर्मोहप्रसंगः तस्याः हेतुमशक्यत्वात्। (ब्रह्मवैत०) अथादिम० तीकुतः साजायते यदि
चोत्पद्येते कार्यत्वावस्तु च प्रसंगः। तत्रावस्तुभूताः विद्येति प्रतिज्ञाहीयते। नष्टवस्तुशश विषाणमु
सः द्युतेन च ब्रह्मणो विद्यातस्य विश्वं चिदुपत्ता निरतिशयानंदरूपत्वात्। न च जीवस्य ब्रह्म
व्यतिरिक्तजीवान्भ्युपगमात्। अतिविवेकस्य च जीवस्य कल्पितस्यावस्तुत्वात्। हंत निराश्र
याः विद्याभावपदवी प्राप्ता ॥ तस्मान्न जेद दर्शनं विद्यानाधीश्वरस्य। किंतु हि जीवस्य वस्तुत्वात् तस्य
देहादिष्वमात्मसु विपरीतज्ञानं ब्रह्मस्वरूपा प्रतिपत्तिश्च ॥ तदुच्यते ग्रहणग्रहणं विद्यासातत्वम
स्यादिवाक्यश्रवणजितया विधयानिवर्तते न प्रपंचदर्शनं ब्रह्मकार्यत्वात्प्रयवस्य वस्तुत्वे ब्रह्मे
व हिकारणात्तनाकाप्यत्तिना चावस्थितमित्युक्तं न हि ब्रह्मविषयं साधनं मिथ्या न वितुमर्हति ॥
यद्येवं प्रपंचसत्यत्वे कथं न वस्तुत्वे मोहादिति ॥ यस्यापि प्रपंचो मुक्तस्तस्याप्युत्पद्येत यथा सुषु
प्तिप्रलययोस्तिमिररूपावस्थिता विद्या पुनः प्रपंचो हेतुः तद्वत् ॥ अनवस्था धिनी च विद्या प्रदीप
ज्वालावत्स्या धस्तायां तजोवद विद्या पुनरुक्तिरिति चेत् ॥ ननु ज्ञाने नोन्मथितस्य कथं पुनरुत्प
त्तिः ॥ अत्रोच्यते कथं नु न्यपनं म तं ज्ञानस्यापि प्रपंचेत्यान प्रपंचेन प्रपंचो न्यपनं संभवतितु प्रशक्ति

१५

त्वात् ॥ अथात्मरूपं ज्ञानं यद्येवं सर्वदा तत्पस्यावस्थितत्वात् प्रपंचप्रतिज्ञासा उपपत्तिस्तस्य
इव प्रदीपसंनिधौ ततश्च संसारजावाचि सप्रति प्रसंगः। तस्मादागमे नवं धर्मोत्पत्त्यावक्तव्याः
न तर्केण अनवस्थितत्वात् ॥ अस्मत्पक्षे मुक्तः स्यात्मा भवति। तथा चाह सर्वात्मा भवति सर्वज्ञः
सर्वमेवाविवेशितिते हेतुः तस्य श्रुतिविरहितः प्रतिपेदे ह मनुज नवसर्गश्चेति मुक्तवस्थस्यापाम
विदुर्वत्प्रपंचसद्भावं दर्शयति। तत्राह अस्तु तर्हि के वलादेव ज्ञानात्पुक्तिः कर्म निरपेक्षा चतुर्विधं
हिकर्म कारकमुत्पाद्यमायं विकार्यं संस्कार्यं चेति। न तावन्मोहारम्ब्रह्मस्वरूपमुत्पाद्यं अनित्यत्वं
प्रसंगात्। अतो नोत्पत्त्यर्थमस्ति। होत्रादि कर्मनापि कर्मण्यब्रह्माप्यते सर्वगतत्वेन नित्यस्वरूपत्वा
त् ॥ न च क्रियाया विक्रियते चर्मवद नित्यत्वप्रसंगात्। नापि संस्क्रियते नित्यस्यातिशयासंभवात् ॥
अतः कार्यानुप्रवेशो न शक्यते अस्याद्यितुमिति ॥ अत्रोच्यते सत्यं विविधं कर्म न संभवतीत्याप्यं
तु न शक्यते निरसितुः यथैव ज्ञानेन विद्या निवृत्तिदारेण ब्रह्मस्वरूपं प्रयाप्यत इत्यभ्युपगम्यते। तथा क
र्म सहितेनेत्यभ्युपगम्यं यत्ते न दानेनेति विनियोगात्। अदि च नित्यप्राप्तो मोहाः स्यादयत्नेन सिद्ध
त्वात्सर्वलोको मुच्येत ॥ अथाविद्या व्यवधानात्तन्निवृत्तिदारेण तन्निवृत्तिश्च विधया विरोधादिति
न न्यस्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ तद्विपरितंते प्रसज्यते जेद्विज्ञानमविद्या नवतो ज्ञिप्रेतानततद्विधमा

एशरीरस्य कस्यचिद्देशानं विनिवर्तते चक्षुरादीनां तन्निमित्तत्वात् न वनिमित्ते सति नेमिति
 कं न भवति कर्मणां तद्गोप्यत्वात् ॥ कथं नो गार्थत्वं ॥ हे हेन्द्रियविषयविभागज्ञानहेतुत्वात् ॥
 विचेतरे हेतुत्वमविद्याकामकर्मणो बीजां कुरुवद्यतः संस्कारत्वं चक्रमविक्रममनुवर्तते ॥ तत
 श्चादितज्ञानं बाधतामेति प्रतिपदवलीयस्त्वापवर्गाभावः प्रसज्यते ॥ न च बाधमानाकारं नेद
 शानं तिष्ठतीति शक्यते अनुपपत्तेन वक्तुं स्थितिनिमित्ताभावात् निमित्तसद्भावे हि विद्यमानं तस्यै
 र्द्वितीयमपि निष्पन्नज्ञानं पुनरुत्पद्यते ॥ हि चन्द्रज्जुसर्पादौ भ्रातृत्वेन निश्चिते प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ॥
 श्रुते च शेषे च मनु व्याख्या न ज्ञानादौ हेतुविषयस्योरनिवृत्तत्वात् तत्वे रितोऽस्वतंत्रः प्रवर्तते बाधित
 कल्पे चाज्ञानं मिति स्वातंत्र्यविरुद्धं नुवच्यमानं तान्निविष्टपतेन चाविद्यायाः सायरोपलब्धं शक्यं कल्पयि
 तुमं वस्तुत्वात् न हि शशविषाणस्य साकरोपलब्धं वास्तव्यं हि च चेदज्ञानं सर्वात्मना विवर्तते तसंप्रदाय
 विच्छेदः स्यात् ॥ असिद्धश्चायं हेतुर्विरोधादिति मनु व्याख्यातवत्त्वादीनामुपदेशकत्वं त्वोपलब्धेः ॥
 शब्दादिने प्रतिभस्ये हि संप्रदायोपपत्तिः ॥ तदेतत्पश्यन्ति च युगपदुभयावुत्तिष्ठते ॥ निःसंबो धो
 निरास्वादस्त्वत्तद्दे मोक्षः स्यात् ॥ चैतन्यमात्रावशेषत्वात् ॥ वदन्ति केचित् श्रगा लत्वं वने वरमिति ॥
 अस्मत्पक्षे तु न ज्ञेदज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तिः किं हि शरीरादावनात्मन्यास्तु हि निवृत्तिः तत्र

चसिद्धो हेतुस्तन्निवृत्तौ शरीरपातादनंतरं सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरतिशयसुखसंवेदी मुक्तो भवतीति
 निरवंधं ॥ अपि चात्रैकजन्मसंचितानां कर्मणामारब्धानां सुफला नो कथं ते निवृत्तिज्ञानविरोधाभावा
 त्बंधकारणत्वापवर्गाहेतुज्ञानेनास्तिविरोध इति चेत् ॥ कथं बंधहेतुत्वमवगतं शास्त्रादिति चेत् ॥
 नर्मागतोस्मिन्दीयं पंथं पथानं कुर्वे तस्तेऽविद्यामात्रवादिनस्तद्यतिविकृतं कर्मादिना यै गोवा भवाद्या
 र्थवादित्वात् ॥ अस्मत्पक्षे तु युज्यते यथा शास्त्रानि स कर्म समुच्चिता ह्यत्मज्ञानादविद्याकामकर्म
 लक्षणबंधनिवृत्तिस्तथा यज्ञादिश्रुतेरश्रुतैश्च वदित्यत्र दर्शयेति प्यामः संख्यास्तत्रिगुणमचेत
 नं प्रधानं जगत्कारणमनुमाय तत्रैव वेदांतवाक्या नियोजयतः प्रत्यवतिष्ठते चैतनस्य ब्रह्मणो जगत्का
 रणत्वे यत्प्रतिज्ञातं शास्त्रं यो नित्वं स देवसोम्ये ॥ मय आसीदित्यादिवाक्यसमुत्पत्त्यात् ॥ तदसिद्धं
 सत्शब्दो वस्तुमात्रवाची प्रधाने प्यवकल्पते ॥ अतो न चैतर्जगत्कारणमिति प्राप्ते ब्रवीति ईक्षते नाश
 क्त्वं प्रधानं जगत्कारणमशब्दं हितत् ॥ न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दं कस्मादीक्षते रीक्षणं अवगात
 तदेतत्तदुक्त्या प्रती जायेत ॥ चेति ईक्षते रिति धात्वर्थनिर्देशो लक्ष्यः ॥ एषान धातुनिर्देशो यथेति क
 र्त्तव्यताविधेयजते पूर्ववत्वं ईक्षणं यथा लोचनमध्यवसायः प्रत्यक्षस्तद्वैतनस्य कोपपद्यते ॥ अत्राह
 गोपनीयं न विष्यत्सचेतने विचेतनवदुपचारदर्शनात् ॥ यथा अन्नं यत नं कूलं मालं द्यकूलं

नट.

७

विपतिपतीतिप्रयुज्यती॥ तथा प्रधानेप्रत्यासन्नसो नियमेन प्रवृत्तिमालोक्यचेतनोपचारो न वि
 ष्यति न वेति चे हाप्यु चेतनयो रस्तेजसोरुपचारः तस्तेज ए द्यतेति॥ तस्माद्गो ए मीक्षणं अत्र प्र
 तिबिधत्ते गो ए श्चेत्त्रात्मशब्दात् गो ए मीक्षणं मित्युक्तं कस्मात्तत्र शब्दात् सेवे देवते तत्रा ह्मिमा
 स्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति॥ तथा स आत्मा तत्त्वमसि श्चेत
 केतो इत्यात्मशब्दश्चेतनवचनो लोके तस्मिन्नेतन्जीवे व्यपरीशति देवता जीवश्च प्राणानां धारयि
 ता प्रत्यक्षादि प्रमाण सिद्धस्तत्रात्मशब्दप्रयोगो युज्यते॥ यद्यचेतनं जगत्कारणं गुणवत्त्वा कल्येत त
 देवदेवता शब्देन परा मयेत ततश्चाचेतनं चेतनस्यात्मेति विरुद्धमायद्ये तततो मुख्यमेवेति तत्वं
 युक्तं गो ए त्वं प्रमाणंतराधीनत्वात् त्रौ किकस्य प्रयोगस्यात्तेजसोरपि प्रकृते देवता उपवेशात्तदीयमे
 वेति तत्त्वं कार्यगतं चोपदिश्यते इत्युक्तं॥ अत्राहात्मशब्दोऽचेतनं प्रधानेन ज्ञेयमात्रमुच्यते पु
 रुषोपकारित्वात् यथाराजः सर्वाथका रित्विपत्रीणी नवस्यात्मशब्दप्रयोगे प्रमात्मान इसेन इ
 ति॥ अथवा चेतनाचेतनयोः साधारण्यमात्मशब्दो यथा ज्योतिः शब्दः स तु ज्यजनयो रिति॥ अ
 त्रौ तत्त्वं पतति॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्॥ नापमात्मशब्दो गो एऽत्र संभवति प्रकृते जगत्कारणे नीह
 स्पश्चेतकेतोस्तत्त्वमसीत्युपदिश्यते तस्य तावदेव विरं यावत्र विमोक्षे प्यसंपश्य इति या

११

७१

वत्शरीरा न विमोक्ष्यते प्रादब्ध कर्मफलजोगप्रतिबंधात्तावदेवा स्य विदुषश्चिरं॥ नुक्ते तु कर्मणि
 प्रतिबंधात्तावदप्यत्र संपत्त्यस्य तद्वत्त्वार्थः॥ तकारलोपो वशादसोऽहम्बुः॥ यद्विवाचेन प्रधानं
 तत्त्वमसि तिग्राहयेत्ततो मिथ्यावादिशास्त्रेन प्रमाणं स्यात्॥ मातापितृवचनादपि प्रत्यक्षितत
 रं यथा भूतवादिशास्त्रत्वेत्यद्वैतिन्या दृष्टेर्मोक्षोपदेशानुपपत्तिः॥ सेनायतौ तु प्रमाणं तद्वशा
 त् उपचारे युक्तं॥ न चायं साधारणः अनेकशक्ति कल्पनाया अयम्या यत्वात् तत्र गो ए वात्मा प्र
 योग उपपद्यते॥ तत्रार्थापत्तिस्तथा वाचकशक्तिकल्पनमयुक्तं यथाग्निष्मिणव कश्चित्चेतनोपका
 रित्वं चालो न्य अनात्मन्यात्मशब्दो लोके प्रयुज्यते अतात्मेति पात्तेति यत्र पुनर्गो ए वक्तिर्न संभवति
 तत्रानेकशक्तिकल्पना यथा अक्षाः यादा इति ज्योतिः शब्दो पितृमः प्रतिपक्षे मुख्यः स च गो ए वात्मा
 क्रतौ पुज्यते॥ ज्योतिषीस्तोमा अस्वेति ज्योतिषो मोऽर्धवादर्शनात्॥ एतां ता निवा वता निज्योती वि
 य ए तस्य स्तोमा इति स एव प्रकृतो वसंते वसंते ज्योतिषाय जेतेति निर्दिश्यते॥ इतश्चात्मशब्दो
 गो एऽहं यत्वा वचनाच्च यद्यन्ये वाचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तत्त्वमसीति॥ श्चेतकेतो रूपदिष्टं स्यात्
 स च पित्रोपदिष्टं प्रमाती कुर्वन्नीलं धगो लोम जमीन्या येन न कदाचिन्मुचेत तस्य ततो हेयत्वं व
 क्तव्यं॥ न चावोचत् सन्मात्रकारणनिष्ठे वषट्पाठकपदिसमाप्तिः॥ अतः स एव वाच्यं चेत

नर.

१८

नंजलेति निश्चीयते। प्रतिज्ञा विशेषाच्च उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुते न वत्पमतं मतमविज्ञा
तं। विज्ञातमिति। प्रधाने विज्ञाते हि तत्कार्यं महत्तद्विज्ञातं स्यात् न चोक्तवर्गः। ब्रह्मणि पुनः का
रणे विज्ञाते जोक्तुमोग्यवर्गे विज्ञातो स्यात्तत्तदन्यत्वात्॥ इतश्च प्रधानं न सच्छब्दवाच्यं। स्वाप्ययात्
यत्रैतत्पुरुषः स्वाप्यपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति। स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व
यित्ति स्वाचक्षत इति। स्वपितिना प्रनिर्वर्धं चने न स्य मपीतो भवतीति स्वस्मिन् प्रकृते स च्छब्दवा
च्यो जीवस्याप्यर्थे दर्शयति। यदि प्रकृतं चेत्तं स्यात्ततस्तस्मिन् चेत न स्यात्वाप्ययुत्पद्यते अप्य
यः प्रलयः सच्छब्दवाच्ये नैकी जावः॥ तस्मान्ना चेतने स च्छब्दवाच्यमित्यत्र। गतिसामान्यात्॥ ग
तिरवगतिः अथवारवगतिः प्रकृतिस्तस्यास्तुल्यत्वात्॥ सर्ववेदंतेषु जगत्कारणावगतिस्तुल्या
नतार्किकसमय इव भिन्नं न प्रस्था नायथाह दिशो ज्वततः सर्वा दिशो विष्णुः किं गतिप्रतिष्ठेद
नेव मेवे तस्मादात्मनः प्राणायथापतनं प्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति। तस्मादात्
नस्मादात्मन आकाशः संकृत इति युः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्पज्ञानमयं तय इति महदेतत्प्रामाण्य
कारणं यत्तत्सर्ववेदंता नां संबाधिंत्वं॥ इतश्च श्रुतत्वाच्च। साक्षाच्चैश्वर्यः सर्वज्ञो जगत्कारणं

१८

श्चेताश्च तराणां मंत्रोपनिषदि श्रुयते॥ न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशितानेव च तस्य लि
गं॥ सकारणं कारणं धियो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति॥ तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारण
मिति सिद्धं। स्थितं शस्त्रमोचितं ब्रह्मणः। तत्कारणात्मना काव्यात्मना वदिरूपेण वस्थितमित्यु
क्तं॥ कपुनस्तत्कार्यरूपं निर्दिश्यते॥ क्वातदीपरी तं कारणमेवोपदीश्यत इति॥ तद्विवेकदर्शनायो
तरः प्राणो वासार्थेषु वचन व्यक्तीनां विचित्रप्रतिज्ञा नो सते॥ शाब्दप्रमाणप्रकारे देवश्रुत्यादिभिः प
द्भिस्तदुत्सारिणा च तर्केण सर्वत्र निर्णयः क्रियते पदानां परस्परसम्बन्धे वाक्ये कवाक्यत्वे च तेषां सा
मर्थ्यात्। आनन्दमयो न्यासात् तैत्तिरीयकेऽनमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चाऽऽक्रमात् प्रायते। त
स्मादात्तस्माद्विज्ञानमया ह्यन्योतर आत्मानन्दमय इति तत्र संशयः किं आनन्दमयशब्देन प्रकृतं ब्र
ह्मोच्यते। किं मय्याततोर्थांतरमिति किंपुनरन्युक्तं॥ आनन्दमयः प्राप्तेष्वर्थेष्वर्था हि रण्यगर्भादिभ्यः
दिश्यते। नमुरमः परमात्मा कस्मात्प्रियाद्यवयवयोगात्॥ शरीरत्वश्रवणतस्य प्रियमेव शिर इति॥ य
थानमयादीनामवयवयोगादमुख्यमात्मत्वमेवं तत्रापि स्याद्विकारापन्न एव कश्चिदात्मानिर्दिश्य
ते॥ आनन्दमय इति च विकारे मय इत्यप्यश्रवणतस्यैव शरीर आत्मानयः पूर्वस्येति

शरीरयोगः श्रूयते तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीरेन वः शरीरः आत्मायः स आधेन नमय
इत्यर्थः तस्मात्संसार्यैवात्मानं नमय इति प्राप्ते क्रमः परवान् नमयोन विकारापन्न कुतोऽप्यासात्
आनन्दशब्दस्यापेक्षया काशः आनन्दो न स्यात् तेषां नन्दस्य मीमांसा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना दा
नं ब्रह्मणो विज्ञानेन मानं नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति यत्पुनरुक्तमनमयादिव दमुरव्यं आ
त्मना यं तोषः सर्वं तिरश्चतेः आनन्दमयः परमात्मेति निश्चीयते अत्र मया दीना मापेक्षिकमातर
त्वं शरीराच्च इत्यायेन प्रतिपत्तिर्यो क्यार्थमुपन्यस्यते ॥ सत्यज्ञानं मनंतं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्म
णः ॥ प्रतिपिपादयिषितत्वात् ॥ उपक्रमो यस्य संहारयोरेकार्थत्वमेकवाक्यत्वात् ॥ यथाज्ञाते सौ
वैश्वानरं द्वादशकपाले निर्वपेत्पुत्रे जाते ॥ यद्दशकपालो न वतीत्यष्टत्वादीनामुपन्यासो द्वादश
कपालप्रसंगार्थ एव मन्त्राप्यस्यार्थः ॥ अत्र मया उपन्यासो न मुख्यार्थं प्रतिपत्त्यर्थे नोपासनाये वा
वाक्ये प्रसंगान्न चोपास्वेति विधिः श्रूयते फलं त्वत्पतः सिद्धमनुद्यते मनोमयेत् नये नानो
पास्वेति प्रतिवाक्यं विधिः ॥ फलश्रुत्यावाचांतरपुरुषार्थे विवक्षितो वागम्यते ॥ तस्मात्तानन्दमय
प्रतिपादनं ह्यस्मिन् प्रकरणे न स्वनिश्चयमिति ॥ यदुक्तमवयवयोग इति ॥ तस्माद्योक्त्यापि पुरु

प्रविधेयकत्वनार्थेनावयवशरीरप्रतिपत्त्यर्थ इत्येतोः विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ वि
कारार्थवाचिनो मयदप्रत्ययस्य दर्शनाच्च मयादिवत् अमुरव्यं आत्मानं नमय इति चेन्न प्राचु
र्यायेयिमयतो विधानात् तत्प्रकृतवचने मयादिति हि प्रभूततायां विधीयते यथा नमयो यज्ञ
इति तदेतदव्यपदेशात् ॥ तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण आत्मानं नन्दे तुल्यं व्यपदिशति श्रुतिः ॥ एष सैषा वा न
न्दयासीत्मानन्दयतीत्यर्थो यो घ्नये भोधनं प्रयच्छतिसप्रचुरधन इति प्रसिद्धमेव योजीवानान
न्द इति गम्यते मां न वृत्तिकमेव गीयते ॥ यमंत्रेणोक्तं तन्मात्रवर्णिकं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति त
देवात्रानन्दमयशब्दे न गीयते नेतरोपपत्तेः इतरो जीवः संसारी नानन्दमयः कस्मादनुपपत्तेः ॥
आनन्दमयं प्रकृत्यसो कामपतवृद्धस्यां प्रजयेद्येति स्रष्टुं श्रूयमाणं जीवेनोपपद्यते सत्त्वं ज्ञ
त्यत्रात्रवदिति च सर्वात्मकत्वं नैव व्यपदेशाच्च इत्यनानन्दमयः संसारी प्रकृतमानंदमयं रस
शब्देनोक्ता ततो दीतीयं लब्धारे दर्शयति रसो वै रसः रसं ह्येवायं लब्ध आनन्दी नवतीति ॥ न हिलब्धे वत्तत्त्वं यो
नवतीत्यत्र केचित्त्वमतिकल्पितदर्शनपट्टिना लभ्यस्ते ज्ञार्थं विनाशयंतो व्याचक्षते ॥ न हीश्वरादयः
संसारी विद्यते ॥ स एव संसारी ॥ तत्र नेतरोपपत्तेर्नैव व्यपदेशाच्चेति कथं स्रष्टुं श्रूयमिति चेत् तत्रैष

दोषः उपाधिस्तत्रेदमात्रां गी करणादिमुच्यते यथा धरा काशः परा काश इत्या काशस्य जेद्व्य पु
 देशः कल्पना मात्रे लोति ॥ तदेतदुक्तं यथा श्रुतसत्रार्थं नैकाध्याख्यानस्यापत्यापत्वात् यथा विश्व
 सत्यस्य संसृष्टित्वं जीवपर्यवस्य जेदा जेदो तथोत्तरं शोना नाव्यपदेशादित्येवमादौ विस्पष्टं बह्या
 मः कामाक्षीनानुमानापूर्वा ननु रचसत्वगुणस्यानन्दहेतोः प्रधाने विद्यमानत्वात्तदेव प्रधानमानन्द
 मयस्यात्रे सुच्यते ॥ अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं तदपेक्षा चास्मि ॥ ज्ञानं नमय वाक्येनास्ति कुतः कामा
 क्ष ॥ सो कामपत बहुस्यामिति ॥ कामश्च छात्रे तनधमोना चेतनस्य ॥ गतिस्मात्मानुसमर्थनायेदं प्र
 सङ्गादुक्तं ॥ अस्मिन्नस्य तद्योगं शास्ति ॥ इतश्चानन्दमयः परोन संसारीन प्रधानं ॥ अस्मिन्नान
 न्दमये प्रकृतेः सृजिबस्य प्रतिबुद्धस्य तद्योगं तेन योगं युक्तं ॥ किं शास्ति शास्त्रे ॥ यदा ध्ये वैष एतस्मिन् नदशेषः
 नातो अनिरुक्ते अनिलपने ॥ ययं प्रतिष्ठा विंदते ॥ अप्यसौ नयंगतो न वतीति ॥ तदेतस्मिन् मुक्ति शस्त्रं परमा
 लपरिग्रहे ध्वं ॥ वक्यते नाम्येति स्थितं ॥ अत्र केचिदिमं सिद्धान्तं दूषयित्वा पुच्छं ब्रह्म प्रतिपादयता
 पप्रतंते ॥ नन्दमयस्य ब्रह्मत्वं विकारार्थमप्युच्यते ॥ प्रवाहं रूपति तत्वात् ॥ अप्रमपि विकारार्थ एव युक्तः प्रियदि
 रस्त्या घवयवयोगश्च ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च एकस्यावयवावयवित्वा सामञ्जस्या ॥ ब्रह्म पुच्छं मित्यत्र
 च ब्रह्म शब्द प्रयोगात् स नैव स न वति असद्वत्त्वेति चेदनेति हि त्तिचातुकर्षात् ॥ किंचानन्दमये ब्रह्म एव

सुफाम्यमाने सविशेषेपि निर्विशेषं ब्रह्म श्रूयते यतो वाचो निवर्तते इति ॥ किंचानन्दप्रचुर इत्युक्तेः ॥ स्वा
 व्यत्वमविगम्यते प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्वात् ॥ प्रातिपदिकमात्रा स्यात् ॥ नानेदमयाभ्यासः श
 क्यते ॥ वर्णयितुं ततो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्म प्रतिपत्तयः ॥ प्राणन्दमयस्तु संसारी कश्चिदिति ॥ सत्राणित्वे व
 योजयितव्यानि ॥ प्राणन्दमय इत्यस्मिन्वाक्ये ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रकृतं ब्रह्म प्रतिपत्तयः ॥ कस्मान्निर्विकारस्या
 नन्दप्रातिपदिकस्या स्यात् ॥ द्विकारशब्दानेति चेद्विकारशब्दो ॥ वयं वशब्दः पुच्छशब्द इत्यर्थः ॥ तत्रोत्तरं प्रा
 योचते ॥ सर्वत्र पुच्छशब्द प्रयोगानुत्पत्त्यात्रापि पुच्छशब्दः प्रयुक्तो न वतस्परत्वेन पुच्छं परायणं सर्वस्या
 नन्दजातस्येति पुच्छशब्दः प्रयुज्यते ॥ न पुच्छत्वविवक्षया पराण्यपि सत्रा ॥ एतथा संतर्पणं योजनीयानी
 तत्र वशमः ॥ स्वमत्पुल्लेहितहेत्वा नास विजृम्भितेयं गमनिकान् श्रूयतु गता सूत्रानुगता वा कथमि
 ह तावदन्यस्यांतरतस्तस्या संकीर्तनात् ॥ अत्र करणपर्यवसानमानन्दमपेक्ष्यते ॥ आंतरश्रुतिश्च तस्मा
 सर्वविधयति यद्यप्यनमये विकारार्थो मयः प्रत्ययः ॥ प्राणमपादिषु तन्विकारार्थः संभवति पंच
 दत्तेः प्राणस्यैकत्वात् ॥ अत्र हति विकारजावः संभवति तत्रायमप्येति श्रुतिः ॥ स्वार्थे मय इत्युच्यते
 ति वाहुल्येन विवक्षया वाततः ॥ परे धमि विकारविवक्षानास्तीत्यानेदमये द्विधा मय इत्युच्यते ॥ चतुः
 यदिवानेद एवानन्दमयः प्रकृतानेते वा न वति चेकस्यापिशब्दस्य सामान्याद्विज्ञातार्थता विवक्षया ॥

४८

२१

श्रुत्याग्रसांनं
स्य निरशयत्
रतिपादनात्
तियोगप्रत्यतापे
सत्रावर्षबोधा
पादनेपरिहृत
निरर्थः ॥२॥

यथापौर्णमास्यां पौर्णमास्यापजे तेति सप्तसंतः कालवाचीरुनीयातः काज्युक्तकर्मवचनो बहुधापि विवक्षा
लोकवेद्योः शब्दप्रयोगेण ॥ यदप्युक्तं क्रियशिरस्त्वाद्यवयवसंकीर्तनादिति तद्विरुद्धमप्यर्थत्वात् ॥ ७ ॥ लो
केऽपि सर्वज्ञानां प्रतीतिसामान्यमोहाद्यश्रुतिविशेषास्तत्सर्वमस्यैवानुसृत्योपादिति प्रदर्शनार्थत्वात् ॥
तथा च श्रुतेतरमेव तस्यैवानुसृत्य नान्यनिभूतानि मात्रा मुपजीवति एवमर्थचिन्म पुरः प्रयोगोऽपि अज्ञमानं
२० परमेश्वर इति शतगुणोत्तरत्रक्रमेण प्रतिपादनात् ॥ अतएव तस्य दिदूतं वीरुस्यस्यान्यात्पेक्षत्वादिति
नहि स्वात्मन्येव प्राप्नुय्य मत्पत्न्यमपेक्षते यथा प्रचुरप्रकाशः सवितेतीदृक्किमृतीव न पेक्ष्य प्रयुज्यते
मोहादीनां च जीवगणानुच्चावचप्रवेदात्मन्यर्थकारणगतमानंदगुणमयदृश्यस्येन विनैव ठपुसंहर
त्यानंदआत्मेति ब्रह्मसंघं प्रप्रेति चेति च प्रस्तुतस्यानंदजातस्याश्रयभूतं निर्दिशति नहि गुणो गुलिनसं
तरेणात्मानं लज्जते शोतोसादीवत् ॥ एतदुक्तं नवति पूर्ववत् ॥ यविधकः नया निरतिशयानंदगुणब्रह्मेत्य
स्यास्तुवरहितं ब्रह्म वैशेषिकादिमतवत् प्राप्नोति श्रुतं च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति सति चैवमनंतरश्लो
केऽप्यसत्त्वे वसन्नवतीति गुणीमात्रनिर्देशेऽपि गुणप्रतिपत्तिः सगुणस्य ब्रह्मणः सस्तु तत्वाद्यथासा वा एषा
सर्वदेवता यदजावशावाच्यमा लज्जतेति नशागुणयाम्नायां प्रकृतायां केवलेन गुणिवचने तसगुणगृह्य
तेषां गवैव वायैमैदतोत्तुर्गहीत्येतस्मिन्मंत्रे ॥ यदप्युक्तं क्रियं शेषं ब्रह्मात्रविवक्षितं निति तदप्युक्तमानंदगु
णस्य ब्रह्मणो विवक्षितत्वात् ॥ अतएवोत्तरत्रके वानेन गुणवचने न गुणी निर्दिश्यते सैवानंदस्य प्रीमांसा आ

नौकि कपीत्यादी
नामेतत् शत्ववो
धकनित्यर्थः ॥

२१

तिउपसंक्रमणं च
विधासामर्थ्याद
र्षिरादिमार्गेण सं
सारमंडलमती
त्यहिरण्यगर्भेन
यंतं संप्राप्तिः पर
मात्मनैकता तत्र
यद्यानन्दमयस्य
ब्रह्मत्वं न स्यात्ति
विमिश्रितमप्यसं
कल ६

नंदाध्यवर्त्यत्वमनिभूतानि जायत इति ॥ यतो जन्मो निवर्तत इति चरणदिशेषदूषितयोर्विप्रनसो र
गोचरं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १० ॥ श्रुत्योक्तं पुनर्गोचर एव ॥ तथा च श्रुत्यंतरं दृश्यते ॥ त्वय्या बुद्ध्या ज्ञान प्रसादेन विशुद्ध
सत्त्व इति च तस्मान्निरवद्यं ॥ आनंदमयेनैवोपसंहारः क्रियते एव स्तुतं न द्वाचुर्य प्रतिपाद्य एव तमानंद
मयमात्मानमुपसंक्रामतीति सच तस्य ब्रह्मत्वेव कल्पते ॥ आर्ग्यां च वारुण्यो विद्यायां विदुषो मुक्तिफल
मुपसंहर्तुमानंदमय्या श्रुतिः ॥ प्रवृत्ता एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमांश्चोकात्कामाना कामरु
प्यनुसंचरन्निर्विषयत्वादुपसंक्रम्य श्रुतिर्वाध्येत ॥ सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणो विपश्चितासहेति
सर्वैः कर्मिः सहाश्रुते ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः विजक्तिमत्ययो ॥ त्रदृष्ट्योऽन्यथा हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यस्या त
सहयुक्तवाप्रधान इति स्मरणं ॥ यथा सहशखया प्रस्तरं प्रहरतीति प्रस्तरं स ह शख्यां प्रहरतीत्यर्थः
तस्मात्संप्रदायपरं पराचारां व्याख्याने शो जनमिति स्थितं ॥ अतएव मोषिदेशात् ॥ अथ य एषोत्तरादित्येहिरण्य
यगुरुषो दृश्यते ॥ हिरण्यपश्य श्रुतिरहिरण्यकेश आश्रणरवात्सर्व एव सुयुर्गस्तस्य यथा कस्या संपुंडरीक ए
वमक्षणीतस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पर्युत्तरेति ह वै सर्वेभ्यः पापमय्य एव ये देव्यधिदैवत
मप्याध्यात्म्य एवोत्तरं ज्ञिनिपुंरु ॥ कपोदृश्यते ॥ तिष्ठान्दो ग्ये प्रकृत्यते ॥ तत्र संशयः किमादित्येव ब्रह्मविचोपा
स्यत्वेन कश्चित्संसादी निर्दिश्यते किं वैश्वर इति किं तावदुक्तं ॥ प्राप्नोत्यर्थः कश्चित्संसादीति कुतो रूपमव
णदरूपा च परादेवता आशब्दमस्य शक्तिरूपमवयवमिति श्रुतेराधार अवण वासवीगता च परादेवता ऐश्व

३८.

२२

यमय्यादावचनात्रयेयमुष्मात्पराश्रोजोकायेचैतस्मादवाञ्च इति तस्मादादित्यादित्तेत्रज्ञइति प्रा
 तेक्रमः ॥ अंतर्मंडलास्यत्तरेचाक्षिणिचउपदिशमानः परएवात्मा अरवितुमर्हति तन्मूर्तिपदेशात् सर्व
 पाम्मादप्येनामतस्य धर्मः तन्निर्वचनाय नैवेनमुष्मात्मानं करोति तस्योदिति गमेत्यक्षिपुरुषस्यापित
 देवनामातिदिप्यते यन्नामततामेति न च संसादिकश्चित्सर्वपापनिर्मुक्तोस्ति अन्यथा संसादित्वानुपपत्ते
 र्नचैवाश्रुति ॥ रमथा परिणेतुं शक्याहेत्वभावात् ॥ ननु रूपादिश्रवणं हेतुः न परमेष्ठुरस्यापि सर्वशक्तित्वाद्
 पपासकादुग्रहाय रूपापादनसम्भवान् किम्मायामयं रूपेनेति क्रमः पारमार्थिकमेवैतत् यथा भूतार्थज्ञा
 पकं हि शास्त्रेयत्र कारणमात्रस्वरूपं विवक्षते तत्र तपरास्ताः श्रुतयो अस्मत्प्रसङ्गस्य सदीर्घमरूपस्य यकि
 त्येवमाद्याः स्थानव्यपदेशाश्चोपासनाथ एवमय्यादावचनं चाधिदेवाध्यात्मविभागापेक्षया सर्वे शिष्य
 त्वमेवानेतप्रकाशेणोक्तं न वक्ति न हि निरंकुशमे श्वर्यमाप्सरादन्यत्रावकल्पते सैव कलस्त्रा मतदुक्तं त
 द्यजुस्तद्वलेति सर्वात्मत्वे मन्यत्र नावकल्पते तद्यदि बीणायां गापत्येतं तं गापति लौकिकस्यापि मानस्ये
 तत् विषयत्वं दर्शयति ॥ रदन्यत्र नावकल्पते नेदव्यपदेशाच्चान्यः इतश्चादिदोत्रज्ञादन्यः कथं नेदव्यप
 देशात् यथादित्येति हि निजिति ॥ आकाशस्तत्त्रिज्ञात् ॥ अर्थादोग्ये श्रपते अस्म्यलोकस्य पागतिदित्याका
 शइति होवाच सर्वाणि देवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ॥ आकाशं प्रत्यस्तं यत्पाकाशो त्वैव यो
 र्जया नाकाशः परापरमिति तत्र संशयः किमाकाशशब्देन भूताकाशमुच्यते किं वा परे ब्रह्मेति कुतः सं

३३

शयप्रयोगदर्शनादुच्यते न यत्र भूताकाशे तावत्प्रसिद्धः प्रयोगः परमात्मन्यप्याकाशो वैतामस्तूपयोर्निर्वि
धेतातेषां त एतद्वलेति अतोपुक्तः संशयः किं तावत्प्राप्तं लोकप्रसिद्धे भूताकाशे गृह्यते ननु सर्वभू
तोत्यतिप्रलयवचनं भूताकाशे नोपपद्यते पवनाद्यपेक्षयोत्यतिप्रत्यस्तमप्रभुति एकाशो ब्रह्मविषयति ॥ अ
त्र कश्चिदहानु सर्वपक्षे कर्मशास्त्रमिदं प्राप्नोति न विद्याशास्त्रमिति ॥ अत्रोच्यते केनैतत्पदि भाषितं
वेदांतशास्त्रेण कर्मन विधातव्यमिति न वतु कर्मशास्त्रं को विरोधः ॥ सिद्धांताभिप्रायेण तु ब्रह्मशास्त्रमि
ति गीयते तर्हि सर्वपक्षो वेदांतवाच्यो भ्रांतिप्रभवति त्वात् ॥ एवं प्राप्ते निधीयते आकाशः परमेश्वरः स्या
त् ॥ कुतः तत्त्वित्वात् त्रिभुवनव्यभिचादिधर्मैः तेन धर्मविशेषः पदि स्थिते भूमेनेवाग्निः ॥ किं पुनस्तत्त्वि
कं सर्वभूतोत्यतिप्रत्यस्तमयश्च ॥ न हि सर्वेषां भूतानां भूताकाशा इत्यतिप्रलयोवाक्यते किं तर्हि पर
मेश्वरादेव ॥ भूतशब्दश्च जीवादि स्थितभूतवनोमहाभूतवचनश्चोत्तरययौपपद्यते तत्राकाशस्यास्यत्यतिप्रल
योपरायतावितिसर्वभूतभूतिः ॥ तत्र तावद्व्यते तस्मादकाशः परप्राप्ताप्रयोगश्च दर्शितः क्रियायोगेन वा
आकाशे निविधौ सर्वमत्रियाप्यप्रकाशत इत्याकाशः तस्यादृश्या वैदेति ॥ अतएव प्राणः यादेवता प्र
स्तावमन्वायते सुपुत्रम्यभ्युयते कतमासादेवतेति प्राण इति होवाच सर्वणिहवा इमां भूतानि प्राणमे
वाग्निसंविशति प्राणमभ्युज्जीहते सैषा देवता मे प्रस्तावमन्वायतेति तत्र संशयः किं पञ्चभूतेः प्राणस्प

दिग्रहः किं वा परस्पोपादानमिति लोकप्रसिद्धेः पंचवक्त्रैः परिग्रह इति प्राप्ते क्रमः । अतएव सर्वं निर्दिष्टं
 शब्दलिङ्गात्प्राणः परमात्मा संवेशनो धमनं पारमेष्ठ्यं रंति गं अमुजि हं त इत्युक्त्वा मनसुत्पत्तिरित्यर्थः ।
 ननु पूर्वैरेव न्यायेन सिद्धत्वात्प्राणं नो ननु कौयदि वा तु व्याशंका स्यात्ततो युक्तमारब्धं । अत्रोच्यते ।
 पूर्वत्रोत्पत्तिप्रलयौ न श्रुतिप्रसिद्धौ भूताकाशे । अत्र पुनः प्रसिद्धौ कथं यदा वैपुरुषः स्वपितृप्राणं त
 हि वागप्येति प्राणं च ह्यः प्राणदेवाधिपुनर्जायते इति प्रत्यक्षे चेत्प्राणवत्तौ वर्तमानाया मिद्विपुवत्तयः
 परितुष्यंते भूतानां चेंद्रियसारत्वात्तदुद्गमनसंवेशनवादी वाक्येन ज्ञेयमेवो धमनसंवेशनपर
 इति निवृत्त्युपपत्तेः किंचोद्गीयप्रतीहारयोरन्वाहित्यो देवतेतयोश्चाब्रह्मत्वात्तत्साहचर्य्यात्प्राणेषु त
 याभूतो गृह्यत इति विशेषाशंका । परिहारस्तु न भूतानां संवेशनोद्गमनं श्रुयते करणवृत्तिमात्रोपसं
 हारः श्रुयतेः तत्र च भूतोद्गमनसंवेशनवादिना श्रुतिरपराधिता स्यादपि च स्वायकाजपेक्षया संवे
 शनं व्याख्येयमिह वा विशेषेण श्रुयते तत्परमात्मपक्षे युज्यते । अतएव ब्रह्मत्यानिर्णीयते साहचर्य्यमिति
 चित्कुरं । यथैवात्रादित्ययोः परस्परवैलक्षण्यमेवेताभ्यां प्राणस्य प्राणं प्राणवन्धनं सौम्यमन इति
 परस्मिन्नपि प्राणशब्दप्रयोगात् । प्रकर्षे अनिति स्थितं लज्जते तस्मिन्लक्ष्मजगदिति प्राणः ज्योतिश्च
 रणानिधानात् । अथ पदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृथेमुसर्वतः पृथेयुत्तमे पुलोके धिदं वाव

तद्यदि मस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति । तत्रायमर्थः सांशयिकः किं ज्योतिः शब्देनादित्यादित्योतिरभिधीयते
 किं वा परमात्मेति । प्राणकाशयो रसाधारणधर्मश्रुतेर्निर्णयः । कृतः तया सर्वपाप्मोदयश्रुत्यामंडले प्रक
 रणं संतरश्रुत्याचानंदमयो अत्र तु निर्णयिकवाक्ये पात्रावेणात्प्रकरणानुवृत्तेश्चासिद्धत्वात् त
 द्युत्पादनार्थमारभ्यते किं तावन्नत्मा संज्योतिः शब्देन तमसो निवर्तकं प्रसिद्धेः परिगृह्यते दीप्यत इति च त
 स्यैवोपपद्यते परमात्मनितु न ज्योतिः शब्दप्रसिद्धिः न वदीमि क्रियां कुर्वन्नास्ते विश्वतः पृथे मि
 तिवाधारवहुलं तस्मिन्नोपपद्यते । धुमपदित्वं च सर्वगतत्वात् । ननु कार्यज्योतिषो विधुमप्यादित्वमसि
 द्धमसिद्धमद्यिद्विदो दर्शयत । अस्तत्तद्विप्रथमज्जमत्रिचक्षतं तं जजः न तस्य प्रयोजना नावात् । ननु
 चेदमेवोपासनं न वत् । प्रयोजनं न वत् । नन्विच्छरणस्य सर्वप्रयोजनार्थान्तर्यात्रिचक्षतस्य प्रसि
 द्धमस्त्वित्वं धुमप्यादित्वं चासिद्धत्वं एव तद्विप्रार्थज्योतिरेवास्तत्तस्योपासनार्थं धुमप्यादित्वं न तु किं प्र
 देशस्य ब्रह्मणश्च ह्यः श्रुतो न वतीत्यस्य फलप्रवणत्वे संप्राप्ते जिधीयते ज्योतिः । परं ब्रह्मकृतः ध
 र्वत्रचरणनिधानात् त्रिपादस्यामृतं दिव्यं इदमुक्तं न वति प्रहृतं ब्रह्मास्मिन्वाक्ये प्रत्यभिज्ञाय
 ते प्रसिद्धानुवासात् । कथं यच्छब्देन व्यपदेशात् । यदतः परो दिवो ज्योतिः प्रसिद्धं इदं वावतदिति विशेष
 विधानात् कौहेः येन जे प रं ज्योतिः । र धुस्योपासनीयमिति तात्पर्यार्थं ज्योतिः शब्दो ब्रह्मण्यस्य
 प्रयुक्तस्तत्तदेवाज्योतिषां ज्योतिर्युर्होपासते मृतमिति । दीप्यत इति चोपपद्यते नित्यप्रकाशरूपत्वा

भट.
२४

तवर्तमानप्रत्ययश्चैव मुपपद्यते ॥ अ धि क र ण नि र्दिष्टं श श्रुवा पासनायेधि म प्पादित्वं च संसारविषया
त्वा जलोकात्मका ददित्यमंडलात्परमवस्थितं कारणरूपं ब्रह्म त्रिभिर्जायं यत्स्वप्नसुषुप्तारव्यैः पादे
प लक्षितं तैरसंस्पृष्टं कारणरूपं ब्रह्मेति विवक्षितो ज्योती न पुनरप्या पित्व विवक्षयेत्यदोषः यत्पुन
श्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यप्यफलत्व मुक्तं तदप्युपपन्नं हि दृश्यते फलापन्नलो पासन नियमो स्ति यत्र य
यो पासनं तत्र तथा फलं ॥ तथा चाग्निरहस्ये वाजिनां श्रुतिः तं यथा यथोपासने तदेव भवंतीति ॥ छंदो
त्रिधा नार्थेति चेन्न तथा चे तोर्पण निगद्य तथा हि दर्शनं गायत्री वा इह सर्वं कृतं यदि किंचेति गायत्र्या
रव्यस्य छंदो दसो त्रिधा नात्र सर्वप्रकरणे ब्रह्म नि र्दिष्ट मस्त्विति चेत् न तत्र छंदो त्रिधा न तथा छंदो
वचने न गायत्री शब्देन संख्या सामानेन चतुर्भिः पादैः पादचक्षुर्लो त्रि धीयते तस्मिंश्चित्त समाधानो प
देश विवक्षया एव मन्त्रा जि संख्या सामान्या छंदो त्रिधा यी छंदोः र्था तरेषु प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ तद्य
था ते वा एते पंच ये पंच दश संत इत्युपक्रम्या ह सैषा विराड्छा धा दिति संतर्ज विद्यायां ॥ एवं छंदस्ति
न ब्रह्मो पासने ॥ अत्र पक्षे श्चि त्क ल्प्यते गायत्री छं सि ब्रह्मो पासनमिति ॥ तन्निरस्तं भवति नचा ब्रह्म
सिद्धा गायत्री प्रत्यु जिज्ञायते सै धा चतुष्पदा षड्धुधेति षडक्षरे पादैश्चतुष्पदा गायत्री नि र्दि ष्यते ॥
प्रसिद्धा तु त्रिषदा षडक्षरेः पादैर्याजसने यितो तु यामे वा र्थ मत्वा हे चैव से तु पनय काले अधिगता

२४

प्रत्यजिज्ञायते पादकल्पना ॥ तत्र त्राम्यथा उपास्या ने दे पि प्रकारे देवा देव सर्वत्र विद्यानेदः शांतिर्य
विद्यानेद ॥ एतावानस्येति पुरुष सूक्ते मंत्रः तत्र सूक्तं श्रुता ॥ अतएव परविद्या धि कारे पठितं तत्र
नमंत्रेण छंदो निरुमितीयं श्रुतिर्नोपपद्यते ॥ छंदो मात्रा त्रि धाने तदेवं तदुरा स्य न कं इति ॥ तस्मा दयमस्य गाय
त्र्या त्रिधा लणस्य जात्ययि वि कार पादै र्विशिष्टं ब्रह्म ह्यय क मले दारवा लो पासन पण्यं तमुपास्य मम प्रत्य
क जायेति ॥ अथ यदत्र इति च प्रतीको पासन मन्त्र देव फलांतरयेति ॥ असादी पादमपदेशोपपत्तेर्वैवं सर्वं जाये
प्रकृतं अस्ति न तदि पादमपदेशोपपत्तेः ब्रह्म एविवी शरीर ह्ययानि नि र्दि श्वा ह्मि सैषा चतुष्पदा षड्धुधगा
यत्रीति वा क्प्राणभ्यां च षड्धुधं षडक्षरेः ॥ पादै र्स्ति चतुष्पदा गायत्रीति ॥ स्मरति च इह शची पतिव
लेन त्रीडितः दुश्चवतो वषा समरस स्या सहे षड्धुधितिशो न का दय उपदेशे च जेतेति चेन्नो जयस्मिन्नप्यवि
रोधात् पूर्वत्र त्रिपाद स्या म्मतं दि धौ वि ति शो र धि क र णे नो पदि श्य अत्र पुनः पंचम्या म्या अतो अत्र प्रत्यजिज्ञान
मिति चेन्नायं दोषः उ जय विरो धात् ॥ समस्यते पंचम्यं ते वै कलं न विरु ध्यते ॥ यथा ब्रह्माग्ने श्वेनो ब्रह्मा त्वा त्मनः
श्वेन इति ॥ तस्मात्समं वन्यो तिः शब्दा च न कार्यज्योतिरिति सिद्धं प्राणस्तथानुगमात् अस्ति को जीतकी नां प्र
तई न वि द्या प्रतई नो ह वै देवो दसि रिदस्य प्रियं धामो यजगाम मुक्षे न च योरुषेण चैत्याद आहूता ॥ तत्र अयते ॥
सहो वा च प्राणे स्मि प्रजातां जामासु र मृत मित्युया स्येति ॥ तथो ॥ तथो नत्रा यः ॥ ब्रह्म जुजा एव प्रशा स्ते दं शरी
रं पदि ग द्यो त्याय यतीति ॥ तथा नवा चं वि जिज्ञासीत ब्रह्म विद्यादिति ॥ समातो च स एष प्राण एव प्रजाता नो न

अट.
२५

तो मत्तइति किं मत्र प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते किं देवतात्मा उत्तरीयोऽथवा परं ब्रह्मेति नानाविंशदंश
नात्संशयः किं तावदुक्तं देवदेवतात्मेन्द्रः प्राणशब्दो न वेत् प्राणो हि बलं तस्य तेनो देवतामाध्यात्मन ह्यतिरिक्त
कर्मेव तदिति अभियुक्तवचनात् मुख्य प्राणो वास्यात्प्रसिद्धे रिति मातेः लिधीयते ॥ प्राणः परमात्मा तथा
ब्रह्मप्रतिपादनपरं तेन वाक्यानां समन्वयादुपक्रमो तावद्वरं ॥ एतन्मिति हे लोकोक्तः प्रतर्दनः प्रोवाचन्वमे
वमेव वरं ॥ एतन्मिति हे लोकोक्तः प्रतर्दनः प्रोवाचन्वमे
स्वेति च ब्रह्मपरिग्रहेः वक्तव्यते ॥ स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोतरो मत्तइति चोपसंहारोऽवक्तव्यते ॥ न वक्तु
रात्सोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभ्रमा सस्मिन् पूर्वपक्षात् ॥ विप्रायः प्रदर्शयते ॥ न वक्तु रित्युक्त्यात्सोपदे
शाद्विग्रहवान् देवता विशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायो वाच्यमा मेव विजानीहि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति निश्चि
ते च देवतात्सोपदेश उपक्रमवशेनानन्दो विरो मत्तइत्युपसंहारो न तस्यः कस्मादुपक्रमेयं विज्ञानं तदुपजात
विरोधित्वान्नैव यहीतम् ॥ तद्विरोधित्वा उपसंहार विज्ञानं तदुक्तो नावतिष्ठते ॥ अथवा ये कनाक्षतामेव
दिति प्राप्ते समाधानमुच्यते ॥ अध्यात्मसंबन्धभ्रमा सस्मिन् नित्यात्मन्यधुप दिवर्तमानः संबंधोऽध्यात्म
संबन्धः प्रत्यगात्मविषयसंबन्धनूपस्त्वादित्यर्थः ॥ अस्मिन् अध्याय्यावधस्मिन् शरीरे प्राणोऽस्मिन् तावदासं
युदिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः स्वातंत्र्यं दर्शयति ॥ तद्धा प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोतरो मत्तइत्युपसंहारोऽवक्तव्यते ॥
विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रमतद्व्याख्यायते ॥ निरर्पितानां नावदारा अर्पिता एव मेवैता भूतमात्राः
प्रज्ञा मात्रास्त्विताः प्रज्ञा मात्राः प्राणोऽर्पिताः स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोतरो मत्तइति सवश्रियं नाभिभूत

२५

परमात्मानमेवोपसंहरति सप्रमात्मेति विद्यादिति चोपसंहारमयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूतिरिति च श्रुत्यंतरं
तस्मादात्मविषयवाक्यभूतत्वाच्चेदेवतात्सोपदेशः शब्दो विज्ञातुं कथं तद्विक्तुमात्सोपदेशस्तदुच्यते ॥ शास्त्रे ह्ये
तद्विशेषो वागदेवत इन्द्रो देवता विशेषः स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाह मेव परं ब्रह्मेति विरोधेन तपस्यनु
पदिशति सप्रमा मेव विजानीहीति ॥ यथा तद्वैतस्य श्वन विवर्तितः प्रतियोगिदेवः प्रतियोगिदेहं मनुरनवं सत्यं श्वेति ॥ तस्मा
द्वक्तुमात्सोपदेशः परमात्मपरिग्रहेन विरुध्यमे पुनः प्रत्युपतिष्ठते यद्यपि देवतात्सोपदेशो न च वदितथा
विध्या न ब्रह्मोपदेशपरत्वं मस्मिन् अध्याये प्रतिपत्तुं शक्यते इति तदेतच्चोद्यमुपन्यस्य निराकर्तुं माह जीव
मुख्य प्राणं लिङ्गावेति चेन्नोपासायै विध्यात् न ब्रह्मप्रतिपत्तिपरं कतिनाश्रयितुं शक्या कृतो जीवलि
ङ्गा मुख्य प्राणलिङ्गजीवलिङ्गतावत् विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति मुख्य प्राणं लिङ्गं अथर्वबु प्रा
ण एव प्रज्ञात्मे रंशिरं पशुगघोत्वापयतीति ॥ तस्मान्न ब्रह्मवाक्यमिति चेन्नैतदेवं उपासान्नै विध्या देवं सति त्रि
विधमुपासनं प्रसज्ये तजीवोपासनं मुख्य प्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं च तत्र चोपक्रमोपसंहारयोरेकार्थ
परत्वादेकमिदं वाक्यं निश्चितं ॥ कथं पुनरुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वं हिततमोपदेशादुपक्रमे
तं मायुर मत्तइत्युपास्वेत्य मत्तशब्दात्स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोतरो मत्तइत्युपक्रमोपसंहारो दर्शय
ते ॥ तत्र अध्यायितानां वाक्यानां तत्परत्वेनान्वयो युक्तो नार्थात्तरत्वं वाक्येनैव दोषप्रसङ्गजीवप्राण
लिङ्गयोश्च परमात्मपरत्वेन परिणामं शक्यत्वात् प्राणस्तावत्परमात्मा यतस्तथावच्छ्रुतिः न प्राणो न

२६
२६

नापानेनमर्त्यो जीवति कश्चन इत्येवमुजीवंति स्मिन्नेतावु पाशिताविति जीवलिंगमपी परिणेतुं
श कर्पनवाचं विजितासीतव कारं विद्यादिति वचनक्रियाहेतु नूतं परमात्मानमात्मत्वेन विद्यादित्यर्थः
तथान्वश्रुतिः यदा चानसुदिते येतवाग मुद्यते तदेव ब्रह्मत्वे विद्धि नेदयदिदमुपासत इति येन वा ति
दियं प्रवर्त्यते स यो तदं तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं दशपजातं शरीरं दियं विषयसंज्ञं यदिदमुपासते प्रा
णितः सेवत इत्यर्थः एवं च सर्वकार्यकरण प्रत्याख्यानेना तर्फी भिन्नं सामान्य भूतं वेदित व्यमुक्तोप
संहरति नवाचं विजितासीता व सादं विद्यात्तद्यथारथस्या रेणु नेमि रर्षिता एव मेव भूत प्राजा
इत्युक्ता स एष प्राण एव प्रजात्मानन्दो जरो म तोमसाधुना कर्मणा भयात्र नवति नो एवासाधुना
कधी नीपानेय सेवसाधु कर्मकारपतितं च मे न्यो लोके त्य उति नीयत एष त एवासाधु कर्मकारस्युति
तमधो निनीयत एष लोका धिपतिः सम आत्मेति विद्यादित्यन्यत्रा पिब्रह्मणि प्राणशब्द प्रकृते रा
श्रितत्वात्सा एव न्धनं हि सौम्यतन इति इह तु व्यनुपपत्तेः परे तु त्रिविधमुपासनमिह विपासन
मित्येतदुक्तं नवति प्राण धर्मेण जीवधर्मेण स्व धर्मेण तु ज्योपास्यमिति ॥ इ ती शरीर कमी मां साजा
ज्येनास्करुजगवत्प्रणीते प्रथमा ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १॥ ॥ अतिलिंगवाक्यप्रक
रणसंदिग्धानवचनमिति पु वाक्ये पु निर्णया र्थं द्विती यत ती ज्योपादा कार न्येते ॥ सर्वत्र प्रसिद्धो प
देशात् सर्वं एव त्विदं ब्रह्मतज्जा नितिश तउपासीत ॥ अथ रवतु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतु

२६

स्मिन्नेतावु पाशिताविति जीवलिंगमपी परिणेतुं
यते ॥ तत्र संशयः किमत्र मनो मयत्वादिति धर्मः शरीर उपास्यत्वेनोपदिश्यते किं वा ब्रह्मेति किं वा ताव
त्प्राप्तं शरीर इति ॥ कुतस्तस्य हि मनो मयत्वादिति इह तु विचारान्तरस्य भ्रमणो घमनाः शुभ
इति मनः प्राणसम्बन्धा नावश्रुतेः ॥ ननु च लिंगा तच्छ्रुतिर्वही यसीत्यस्य ते च ब्रह्मशब्द सत्यमेव इह तु
ब्रह्मश्रुतिरन्या धर्मा म विधिपरं हि दं वाक्यं कथं यस्मात्सर्व सिद्धं विकारजातं ब्रह्मेव तज्जात त्रयत्वा
तदनत्वा नदनत्वाच्च सर्वस्यैकत्वेन च चिदागादयः प्रवर्तेरनु ॥ अतः शांत उपासीते तिस्रः क्रतुं कुर्वीते
ति उपासनं विधीयते ॥ अतो मनो मयत्वादिति इह तु विविदिष्य जीवस्य उपासनमत्र विधीयते ॥ अण
यस्त्वश्रुतिश्चैष म आत्मा तदं ह्ये उणी यान् ब्राहे वा यवादे ति जीवस्यारान्यमात्रस्या वक्यतेना प्रमेय
स्य ब्रह्मणः ॥ ज्यायस्त्वं नु ब्रह्म नावायेदाया अवकल्यिष्य त इति प्राप्ते क्रमः ॥ परं ब्रह्मात्रोपास्यं कुतः
सर्वत्र सर्वेषु वेदांते पुनः लकारणस्य प्रसिद्धस्यात्रोपदेशात् सर्वं रवत्विदं ब्रह्मेति नन्वस्यार्थं ब्रह्मग्रह
णमित्युक्तं ॥ सत्यं तथापि सन्नि ॥ हितत्वात् एषे दाया प्रकरणगता नामुतरेषां वाक्यानां प्रकृतः शा
तउपासांतेत्युक्ते किमुपासीतेत्यपेक्षा जायते ॥ तत्रायं विधि रवतर तिस्रः क्रतुं कुर्वीत क्रतुः संकल्पः
समाधिरित्यर्थः ॥ ब्रह्मोपासीतेती प्रकृतं ब्रह्म पदेन निराका सं वा क्यं संपद्यते ॥ अस्पृच सामान्य

विधेरुणविशेषविधानार्थमुक्तं वाक्पजातं जीवस्य पुनरुपक्रमे अनुपादाना न्नोत्तरानुवृत्तिरिति। नत
 स्यादास्यत्वं मनोमयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यते॥ मनसा विमुक्तं नोपलभ्यते॥ अतो मनोमय उच्यते॥ प्राणप्रेति
 तशरीरवृत्तिर्वाङ्मयप्राणशरीर उच्यते॥ अप्राणो धमना इति केवलकारणविवक्षयेत्यविरोधः विव
 क्षितगुणोपपत्तेश्च॥ वक्तुमिष्टगुणविवक्षिताः सत्यसंकल्पादयः। तेष्वस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते। कथं
 पुनरुक्तं जिमेवे देवतुमिष्टा संभवति नायं रोषः॥ उपादेयत्वेनातुपादेयत्वेन च विवक्षितत्वमविवक्षि
 तत्वं चोच्यते॥ यदुपासनार्थमुपासी प्रतेतद्विवक्षितमित्यसंज्ञोपासने न संभवतु उपपत्तेश्च न शरीरः।
 तु शब्दो बधारणार्थे ब्रह्मेवोपास्यं न शरीरः कस्मान्नस्मिन्सस्य संकल्पादीनामनुपपत्तेर्जीवविषयः।
 र्वपुच्छति प्रदर्शनार्थं गतिरेककथनार्थं च संज्ञं कर्मकर्तव्यपदेशश्च। इतश्च न शरीरो मनोमयो यस्मा
 तस्य कर्तृत्वेनोपासकत्वेन व्यपदेशः। कर्मत्वेनोपास्यत्वेन प्राप्त्यत्वेन च ब्रह्मण्यपदिशते। एतच्चित्तः
 प्रेत्याजिसंज्ञवितास्मृतिः॥ एवं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमात्मानमितः शरीरवाताहर्कमनिसंज्ञवी
 ता प्राप्तास्मृतिरूपेण निश्चिता बुद्धिः॥ सप्रोत्रोत्पासक इत्यर्थः॥ शब्दविशेषात्। समानप्रकरणे वाजि
 नोऽश्रुतिः॥ यथा त्रीहि वयि बोवाश्या माको वाश्या माकतं दुलोवा एवमयमंतरात्मनः। न हिरामयः पुरुष
 इत्यतंतरात्मनिति स सम्पत्तो जीववचनस्ततोयः प्रथमांतः शब्दविशेषः तयोश्च नैरादुपासको जीवो

नोयास्य। इति स्मृतेश्च ईश्वरस्य सर्वज्ञतानां हृदये देववसतेः जनिर्इति॥ तदेवं चतुर्भिर्देवः प्रतिपादितो
 म्यापोपपन्नश्च प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धत्वादेवेदं श्रुतिज्ञानाद्यो तोस्ति इहातत्त्वमसीति॥ तदेतद्देवा नै
 ददर्शनं सज्जकाराजिप्रेतमरोच्यमानाः केचिन्मायावादिनो वदंती श्वरस्यैव संसारित्वं तदंशभूतो
 जीवो नामनास्य विधाकस्मिन्तोयधि कृतं नैरातं अवहारः संसारीति। तदेतदुक्तं नैश्वरस्य संसादि
 त्वमविद्याः योगविज्ञानमानवं दं ब्रह्मेति निरतिशयानंदस्वरूपत्वात्त्वनाव सिद्धविधारूपत्वाच्च न त
 स्याविद्यायोगः संभवति सच सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स न कस्मात्तत्त्वावं संसादिर्लोभुर्प्रायो हि परतंत्रः स
 वंधनागरे प्रवेशे तयित स्मात्तदं दंशभूतस्य जीवस्याविद्याकायकर्मयोगान्तु संसारित्वं यथा चैतत्
 योतरत्र निपुणं वक्ष्यामः अर्तको कस्त्वान्नुपदेशान्नेति चेत् न निष्ठाप्यत्वादेवं व्योम वक्ष्ये॥ अर्तक
 मल्पमोको नीऽमायुतनयस्या सावर्तको कास्तस्य जावस्तन्वेततः परिच्छिन्ना यत न चापेक्षः आत्मो
 तददस्य इति स्वशब्देन च व्यपदेशादणीयानिति। जीव एवोपास्यो न सर्वगतः पदमात्मेति चेन्नैतदेव प्र
 त्यपरिमाणं हृदये निवाप्यत्वादेवं व्यपदिश्यते न सर्वगतनिवृत्त्यर्थः। अणीयस्त्वं च सूक्ष्मत्वविवक्षया न
 परिणाम्यतया ज्यायान्पृथिव्या इत्युत्तरश्रुतिविरोधा घषा च सूक्ष्मीयाशा पेक्षया काशाः पृथ्व्या अपदि
 श्यते तदतः॥ संज्ञो गप्राप्तिरिति चेन्न वै शेषात्॥ सर्वज्ञस्य सर्वंधास्तु रवदुःखाद्युपनौगप्राप्तिरिति चे
 न्न वै शेषात् विशेषो हि जीवपरयोर्भवति। जीवस्य हि सुखदुःखजोगे कर्म निमित्तं नैश्वरस्य अ

नर.

२८

पहत पाप्मादिगुणश्चासौ श्रुयते न च देश प्राप्तिमात्रेण तदीयधर्मप्राप्तिर्न हि न तस्योक्तिरेशसंबंधाद्गुण
 योगः ॥ तस्माज्जीवोसौ नो न जोगोनपरस्येति सिद्धं अत्राचराचरग्रहणत् ॥ कठवक्षीयुय्यते ॥ यस्य ब्र
 ह्मचक्षेत्रं चोने न बतर्द्धनः मत्पुत्र्यस्योपसेवनं कइत्या वेद्यत्रसइत्यो दनग्रहणेन जोज्यं निर्दिश्यते
 तस्य चोक्ता जावतव्य मिति अत्राप्रतीयते ॥ सकिमग्निर्जीवः परमात्मेति सिद्धिद्यते ॥ त्रयाणां मिह
 प्रकृतत्वा दग्निरतेति तावत्प्रा सं ॥ तस्य प्रत्यक्षत्वा द्दिहने सा मध्यम्यति ॥ विज्ञानात्मा वास्या तस्य
 जोकृत्वप्रसिद्धेः ॥ पिप्यंते लंस्वा दतीति न परोः न अन्निति प्रतिषेधात् ॥ एवं प्राप्ते क्रमः ॥ अत्रापर एवः
 स्यादपर जं मग्रहणत् ॥ ननु नास्तीह तादृशः शब्दः तथा पिसामर्थ्यादिव गम्यते ॥ मत्पुर्विनाशमैस्ते नव्या
 मिरुपसेवनमभिप्रेतं ॥ ब्रह्मं च तेन व्याप्तं कार्यं जातं तत्रोपसंहर नीश्वर एवातेत्युपपद्यते ॥ न च जी
 वस्यैतत्सामर्थ्यं न चाग्रेराकाशाद्युपसंहारे ॥ न चात्राग्निः साक्षात्प्रकृतो स्तेदित्यग्नेः प्रकृतत्वात् ॥ अन
 आत्निति वक्तव्यं प्रत्यक्षेण प्रतिषेधः उपसंजनश्रुत्या सर्वप्राप्तेर्ब्रह्मज्ञानग्रहणं ननु वादमात्रं मत्पुत्रि
 यतो वा क्यं जेत ॥ प्रकरणेन ॥ परस्यैतत्प्रकरणं न जायते म्रियते वाचिषश्चिदिति प्रकृतत्वाद्ब्रह्मो विष्
 ण्विति सचिधिश्चिकारइति चानर्थो तर्ह्यतो लिङ्ग प्रकरणस्यां परणवेति स्थितं गुह्यं प्रविष्टं परमपरादे
 नोहित दर्शनात् ॥ कठवक्षीयेवं पश्यते ॥ अतं पिवंतौ सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टं परमपरादे

२८

श्रुयातपौ ब्रह्मविद्यो वदंति पंचाग्रयो ये च त्रिणा चिकेता इति ॥ तत्र संदेहः किं बुद्धिजीवो निर्दिष्टा वत
 जीवपरमात्मानाविति किं मत्र युक्तं बुद्धिजीवो गुह्यं प्रविष्टाविति विशेषणं तत्र सर्वगतस्य ब्रह्मणे
 गुह्यप्रवेशकल्पनं युक्तं ॥ शरीरं हृदयं वा गुहासु कृतस्य लोक इति चोक्तः करणजीवयोरुपपद्यते ॥
 अतः करणयुक्तो हि जीवः कर्मलतोक्ते प्रलम्बनमपदेष्टुं नुक्तेन परइति प्राप्ते ॥ क्रमः ॥ गुह्यं प्रविष्टं
 वात्मानो हीति हेतौ यस्मात्तौ चेतनत्वात् समानस्वतावौ संख्याश्रवणे च समानमोजातीयप्रतिप
 तिर्दिश्यते ॥ अस्पगोर्दितीयो ते ह्यस्य इति गौरेव प्रतीयते नाश्व ॥ यदुक्ते गुह्यप्रवेशकल्पनमयुक्तमिति न
 कल्पनमयुक्तमिति न ॥ कल्पते तद्दर्शनात् प्रवेशे स्य श्रुत्यंतरे दर्शनाद्यो वेदनिहितं गुह्यं प्रविष्टं गुहा
 हितं गक्रे हं पुराणमिति ॥ कथं मत्र मानमिति चेन्नायं विरोधः ॥ अत्रिण्या येनोपपत्तेः यदि वा जविः
 यिवतितमितरः ॥ पापयतीत्युक्तयोः पापनकर्तृत्वं प्रमाणं तत्र सिद्धमनूद्यते ॥ श्रुयातयवदन्योन्य
 विजक्षणत्वान्न विरुध्यते ॥ श्रुयातयाविति विशेषणं गुह्यं तत्र तव्यं नोदेन विशेषणस्यो ध्वनः ॥ यार
 जोमी प्रीतिः तद्विज्ञोः परसंपदमिति वा सुपणं त्यत्राण्ययमेव न्यायः परप्रकरणे श्वेताश्वतराणां मध्य
 यं मत्रः ॥ पश्यते अनंतरं मंत्रं स्तावेव दथर्शयति ॥ समाने कक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति
 मुह्यमानः ॥ नुष्टं यद्वा पश्यत्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति ॥ तदेवं श्रुतिस्त्रका रौजी

नट.

२५

वपरयोर्नेदं दर्शयतः॥ केचित्तु श्रुत्यर्थमन्वायेति च दृष्टतः कत्वा मायाप्राज्ञं स्वरुपां कल्पयित्वा तदेव द
र्शनं च यत्तितनतत्रायुषमपि॥ गता तु गतिको लोको न लोकोः पारमार्थिकः॥ यस्य लोकस्य मरुत्वं ना
शितं तन्मन्त्राजनमिति॥ अंतर उपपत्तेः॥ य एषोत्तरं सति पुरुषो दृश्यते॥ एष आत्मेति होवाच एतद
मृतमन्त्रयं नेतुं लेति छांदोग्ये श्रुयते॥ तत्र संदेहः किं छायात्मा हि स्थाने निर्दिश्यते किं जीवो धिष्ठात्री
देवता हितो॥ यवेश्वर इति किं तावत्॥ प्रतिनाति छायात्मा तस्य दृश्यत्वप्रसिद्धिः॥ विज्ञानात्मनो वा
यं निर्देशः स हि रूपग्रहणार्थं च दृष्टि संनिहितो नवतिदेवता वारश्चिरेषाः स्मिन्प्रतिष्ठित इ
ति श्रुतेरात्मत्वात् तत्त्वादि च देवताजीवयोः कथं चिदुपपत्तेर्घटे॥ अतो नेश्वरग्रहणं च स्थानविशेष
व निर्देशादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ पुर एव च चक्षुःपुं तरः पुरुष इति प्रदिष्टः कस्मात्तस्मात्त्वामृतत्वाद्युपपत्ते
सुरव्यावृत्त्या शब्दार्थः प्रथमं प्रतीयते स शब्दार्थो नैतरः॥ पौरुषेयो हि सः संप्रक्षमाद्युपपत्तेश्च
एतं संप्रक्षमादस्याच्चाक्षत एता निसर्वाणि वामान्य नि संप्रति एषु एव वाचनीः एषा हि सर्वाणि
वामानि तपति॥ कल्याणानीत्यर्थः॥ एष एव वाचनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु शास्तीति॥ स्थानादिभ्य
पदेशाच्च॥ कथं पुनः सर्वगतस्य स्थानमप्यपदेश इत्युपासनार्थमिति ब्रूमः॥ मथादहरं पृथ्वी
कं आदित्ये च दक्षिणे चिति च तत्र तत्र सन्निधानं दर्शय॥ लीत्यादियह एतन्पासनार्थं नामरू

२५

पमप्यस्य निर्दिश्यते तस्योदिति नाम हिरण्यप्रभुरित्यादि च शब्दः सप्तावनायां॥ सुरवविशिष्टा
त्रिधाना देवचक्षुर्वत्र सुरवविशिष्टा त्रिधाना देवचक्षुः॥ सर्वत्र सुरवविशिष्टस्य ब्रह्मलोत्रिधानं तदेव प्रह
तमत्र परावृत्त्यते संप्रक्षमादिस्य विधानार्थं गतिविधानार्थं च प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मेति तत्र सत्त्वात्मा
समस्तज्ञागदि धविता प्राण इति निर्दिश्यते॥ तद्विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः॥ कं ब्रह्मेत्यनेन सुरव
विशिष्टत्वमुच्यते॥ कं रवंशब्दश्चात्मोपमवर्णेन तु ब्रह्मसंबन्धार्थं पुनरुक्तं यदेव कं तदेव रवं
यदेव रवं तदेव कं किति कं शब्देन सुखवाचिना काशे विशेषिते नृताकाशो निवर्तते॥ स्वशब्दे
न चाकाशवाचिना सुरवे विशिष्टिते सा माग्न्यसुरवैज्ञानिस्तदेवं निरतिशयानन्दगुणं ब्रह्म प्रा
णविशिष्टं चोपास्यमिति समुदायार्थः॥ च शब्दे हेतुसमुच्चयार्थे विधारणार्थे एवकारः॥ यथा पु
ष्करपलाशः आयोनश्चिप्यं स एव तैवं विद्विषापं कर्मनश्चिप्यत इतीयं श्रुतिरमन्त्रनायकव्यते
अन्त्रावसरे त एव तद्वलेति सत्रमन्ये पठति॥ तस्यु नर्गता धर्मिति अमेनाद्विद्यते॥ श्रुतो प
निषत्कृत्युभिधानात् श्रुता उपनिषत् आत्मविधायिना सौ श्रुतोपनिषत्कृतः॥ उपनिषादिति वि
शीर्ष्यते संसायं यो यस्यां सा उपनिषत् विद्यामुरग्यावृत्त्या तत्संयोगाद्भूमौ स्थोपनिषदु
च्यते तस्य ब्रह्मविद्या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुत्यंतरे एतयसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धयात्मान

मन्विष्यादित्यमजिजुपत एतदेवासा नामा यतन मेतद मृतममय मेतत्परायण मेतस्मान्नय
नरावर्तत इति सैवेहो यकोशलस्य श्रुतो यनिषत्कस्या जिधीयमाना दृश्यते ते । धिष मन्विसे न वे
तीतितया प्रसिद्धया ब्रह्म निदेशोधय मिति निश्चीयते अन्यथानुपपत्त्या । अनवस्थिते रसे न वाञ्छ
नेतरः न छाया पुरुषः कस्मादनवस्थितो न घस्योच ह्युपावा स्थितो येनास्यो पदेशः स्यात् । पुरु
षांतरस्य निधाने हि दृश्यते । न च तथा वाक्यार्थः शक्यः कल्पयितुं यथा श्रुते पपत्ते रसे न वाञ्छा
त्पत्वा मृतत्वादीनां प्रचेतनत्वाद्धिज्ञानात्मदेवतयोरसंनवः । न चामृतत्वमनयत्वे च जीव
स्योपपद्यते सर्वदा सांसारिकतया मृतत्वादेव तायाश्च नयमस्ति । तथा च जीवास्मादातः पवते जी
वो देतिसूर्यः जीवास्मादन्तिश्चेत्स्युर्वाविति पंचमः इति मंत्रवर्णादिकृद्भिः । समाहितचेतो जिह
श्पत इति दृष्टव्यं अंतर्प्याम्यधिदेवादि लोकादिषु तदस्मीत्यपदेशात् । य इमं च लोकां परं च लो
कां सर्वाणि च कृतात्मयमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते घृः पृथिव्यांति ह्यपृथिव्या अंतरो यं पृथिवी
नवेदयस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मा तस्याम्यमृत इति । तत्राधिदे
वतमधिलोकमधिदेवमधियज्ञं अधिभूतमथाध्यात्मवक् श्र्विंदंतरवस्थितो यमपितां तया
मीति व्यपदिश्यते । तत्र संदेहः किं देवतात्मा धवहि ताकश्चित्किं वा जीवः किं वा परमात्मेति किं

तावद्युक्तं जीवः स्यात्स हि कार्यकरणसंघातमात्मीयं भोगाय अंतरवस्थितोऽती । तद्विद्यते । न पर
मात्मा तस्या कार्यकरणत्वादेव ताचा निमानि नानिपेत्री स्यादिति प्राप्त उच्यते । अंतर्प्यामिपरएव
कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात्सर्वज्ञतयमपि नृत्वेनामतस्य धर्मो नाप्यस्यावकल्पते । समस्तं हि विकारजा
तमनुप्रविश्य कारणत्वान्मदादिवत्सर्वशक्तिः त्वान्न नियमपितत्वं नृपपन्नमात्मत्वममृतत्वं च त
स्मिन्नेवमुच्यते । अतः श्रुतिजिह्वा म्यामीश्वरो तया मीति निश्चीयते । श्रुतिर्नाम यत्र श्रवणदेवा यो
वगास्पते न निश्चितोतरात्स श्रुत्यर्थः । श्रवणं श्रुतिः यत्र सामर्थ्यादर्थनिश्चयस्तत्त्रिंशं । संहसा
या जिधानं यदा नो यत्र तदा कपं मुख्यया वृत्त्या गौणपाजक्षणा यावा प्रकरणं तु व्याख्यातं पुरस्तात् । यं पृ
थिवी नवेदेति च देवता परियहो नोपपद्यते सा हि स्वात्मानं विजानीयात् । एष त आत्मेति चातिरेकही
जीवपरियहो नोपपद्यते । यं नियमयत्पतया मीतदीयमेव कार्यकरण मनुप्रविश्वावयमयतिसर्व
शक्तित्वादिति नास्य कार्यकरणमपरमपेक्षणीयं न वस्मार्तमृतदम्माजिजायात् । यद्यप्यदृष्टत्वा
दंयो धर्माः प्रधानस्यापि संज्ञायते तथापि न स्मार्तं प्रधानमिह नियतपरिगृह्यते । स्मृतिप्रतिप
त्तं स्मार्तं कस्मादतद्धर्मातिजायात् । तस्य धर्मीस्तद्धर्मः न तद्धर्मो तद्धर्मः तस्याभित्वया दनिधा
नाच्चेतनधर्मोपदेशादित्यर्थः । अदृशो दृशः अश्रुतः श्रोतेति । ईदृते नाशब्दमिह स्पष्टं निरस्तम

सं.
३१

पदहत्वादिधर्मसंज्ञावाशं कपुनर्निस्तपते यद्यचेतनं अंतर्धामिनसंज्ञवतिमाभूतचेतनत्वा- नुजी
वः स्यात्सहिष्णुताचेत्यात्रास्त्वनिराकरणया ह शरीरश्चो जये पिरि जेदेनेनम जिधीयतेनेति पूर्व
सत्रोच्चशब्देनानुसृत्यते ॥ नजीवो जयामीतस्य पृथिव्यादिपुनियमसामर्थ्यं न संज्ञायते अत्रैकस्य
वसर्वविकारेण नियंत्तुं श्रयंते अपिचो जयेकाएवामा धेदिनाश्च विज्ञानात्मनो भेदेनेनमतर्धामि
ने अजिधीयते यो विज्ञानेति सन्नितिका एवाः पुत्रात्मवितिष्ठति तमाध्य दिनाः विज्ञानशब्देन व विज्ञा
नप्रधानो जीव एवोच्यते ॥ अत्र केचिदाहुः ननु कथमे कस्मिन् देहे द्वौ इण रो संज्ञव तइति को विशेषो
येनेव मुच्यतइति श्रुतिर्हि नान्यो तो इहेति प्रहृतांतर्धामि लोत्वं वास्यति त्पत्रोच्यते ॥ यथैवेयं न तद
जेदं दर्शयति तथा पूर्वमुदाहृतं ॥ आत्मनोति जेदं दर्शयति किं न पश्यसि ॥ न स्वस्याः अतेर्वचनं मुज
गावचनमिवावापदणीयमस्यस्या अनादरणीयं प्राप्ता एव स्य तु यत्वा दतो जे रा जे हो गृहीतव्यो न च ता
त्पर्यगृह्यतो विशेषोऽतर्धामि स्वरूप विज्ञानपरत्वात्प्रकरणस्य नियंत्रंतरा शं कान्तिवत्स्य धर्मपिशाक्य
ते ॥ वर्णयितुं नान्यः सर्वस्य इणस्ति सर्वथायं पृथिविनेवेदेति देवतादिद्वे त्रज्ञानुपमस्य तदजापो
न युज्यते अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः अथर्वणे श्रयते ॥ अथपराया तदपरमवगम्यते यतदृश्य
मीम ॥ व्याप्तमग्रेत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सत्सत्त्वं तदव्ययं यदू

३१

तयो विपदिपश्यंति धीरा इति ॥ तत्रेदं चिंत्यते किं प्रधानमदृश्यत्वादिगुणकथमय विज्ञानात्माऽथ पर
मात्मेति किं तावत्प्रधानमिति ॥ पूर्वत्र इहत्वादिगुणसंज्ञवात्पर्युदस्तं त्वदृश्यत्वादिगुणसंज्ञ
वादि वक्ष्यायुक्तेति ॥ ननु चात्राधियः सर्वज्ञः सर्वविदिति गुणां तदं न संज्ञवतिनायं दोषः ॥ अक्षरा
त्परतः परोयः स सर्वज्ञो न विष्यतीत्यक्षरवाच्यं तु प्रधानमेवेति मन्यते पूर्वपक्षवादी जीवोवाक्य
तयो नीः तस्य स्वकर्मार्जितत्वाद्गुणानां निमित्तता बोधोस्ति योऽपि शब्दोऽस्मिन् पक्षे निमित्तवचनो व्याख्या
योऽपि चाचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टानां तरेणोपादानाच्चेतनं प्रधानं युक्ततरं गृहीतुं शक्यं नाजिः श
रीरं च सत्रस्य यो निश्चेतनाधिष्ठितं न चेतनादेव सत्त्वं जायतइति चे तनस्य यो नित्वेनास्तीति प्राप्तेः
जिधीयते ॥ अदृश्यत्वादिगुणकः परो जवितुमर्हति ॥ कुतो धर्मोक्तेस्तदव्यभिचारी धर्म इहोच्यते ॥ यः
सर्वज्ञः स विद्यस्य ज्ञानमयं तप इयत्पनंत रं च यथा सही सात्यावकादि स्फुलिंगाः सहस्रशः प्रज
वंति सरूपास्तथा क्षरादिविधाः सौम्यजावा इति प्रहृतात्तज्ज्ञतयो नैरक्षरादुत्पत्तिं दर्शयति ॥ य
थासतपुरुषान्केशलोमानि तथा क्षरात्संज्ञवती हं ह विश्वमिति शेषक्रमश्चैवं स ब्रह्मवि
द्यां सर्वविद्या एवमथ वापि जेषु पुत्रस्य प्राहेति तदपेक्षयोत्तराणि वाक्यानि प्रवृत्ता निदे निवेदि
तव्ये इति चोक्ता ॥ अथपरायया तदक्षरमधिगम्यते इति परत्वं च विद्यायाः परं ब्रह्म प्राप्तिहेतुत्वा

भट.
३२

लिं लिं तद्वत्तर मित्यपेक्षायां यत्तद्वत्तमिति यादव्यात् । तत्र कथमकस्मात्कस्मात् पात्रवत् । प्रधानं प्र
तीयते विशेषणजेदव्यपदेशणयो चनेतरोन जीवो न प्रधानं कस्माद्विशेषणत् । द्विष्यो घर्मर्तः पुरुषः
सवाद्यान्तरोद्यजः अत्राणो घमनाः शुभ्रइतिसशणः समनाश्च जीवः प्रधानाद्देन भूतयोनि
निर्दिश्यते परेण श्लोकपादेन अक्षरात्परतः परइतिसर्वस्मात् । परो विकारोः क्षरं भूतसः समं यथाह
ताकाशमिति प्राप्तिर्देवतां तादृशादक्षरात् प्रधानशब्दवाच्यान्वविकारेभ्यः परात्परो भू
तयोनिः सर्वज्ञः सर्वविदिति जेदेन व्यपदेश्यते । अत्र च भूतयो नो भूतसः स्मेवाक्षरशब्दः प्रयुक्तः तत्र
व्युत्पत्तिर्नेरादर्थजे होन क्षरति नम नते । अक्षरं भूतयोनिः अश्रुते व्याप्नोति स्वविकारा नित्यक्षरं
भूतसः स्मेरूपोपन्यायाच्च । यो यं भूतयोनिः कारणत्वात् एव काय्यात्मना वस्ति तद्वत्तिदृश्यितुं
पमुपपद्यते । अन्निर्मद्विचक्षणं चंद्रसूर्योदितः श्रोत्रे वाग्विक्ताश्च वेदाः । वायुः । प्राणो हृदयं वि
श्वमस्य पद्मां पृथिवीं पसर्वभूतां तरात्मेति हरण्यग्नौ स्थेतद्रूपमिति केचिद्वदंति तद्वत्तं प्रकरण
विरोधात् । प्रकरणे निपरमकारणे यदीदं रूपं नोपपद्यते ततो न्यत्र संवायेता प्रसुते प्रसुता हि
एग्नौ स्थायी रं रूपं परमात्मकारणे पच्यते वेदानामप्येति स्थितं वैश्वानरः साधारणशब्दविशे
षात् । कोन आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सं प्रत्यक्षे पितमेव नो ब्रह्म । ति चोपक्रम्य

३२

यु सूर्यवाद्याकाशजलपृथिवीनो सतेजस्त्वाद्विगुणयोगमेकैको पासन निंदयावदुत्सृज्यदि जावमु
पक्षिपाम्नायुतेय स्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमत्रि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु स
र्वेषु भूतेषु सर्वेषु चतुर्भुजस्तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मर्देव सुते जायते विष्णुर्विष्णुरूपः प्राणः
पृथः च आत्मा संदेहो बहुलो वस्ति देवनपिः पृथिव्येव पा हा वुर एवेदितो मा निवर्हि हृदयं गृहपि
त्यो मनो न्वाहार्यपवन आस्पमा हवनीय इति । तत्र संदि सते किमुदरस्थोऽग्निरुपदिश्यते किं त्वा भू
ताग्निस्तद्विषा विनी वा देवता शरीरो वा परमेश्वर इति किंपुनरत्रयुक्तं जावरोग्निः । तत्र वैश्वानर
शब्दप्रसिद्धेरपमग्निवैश्वानरो यो यमंतः पुरुषेयेनेदः मन्नं पच्यत इति प्रयोगात् । भूताग्निर्वीरामा
न्येनापि लोके वैश्वानरशब्दप्रदर्शनात् । अग्निमानि विवादेव ता वैश्वानरं केतुमरुमल एव चिंति
ति वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामराजा हि केतुवना नाम अग्निरिति च ब्रह्मात्मशब्दौ च गुणवत्त्वायो
जनीयो यद्विवावरुत्वा इत्यत्राग्नेरात्मेति व्युत्पत्त्या कयाचिदेक्ष्य यौजनीयं । वैश्वानरशब्दस्त
तत्र गौ एस्तदुपका दि त्वादुदराग्निना जीवस्योपकारः प्रत्यक्षो निर्वर्तते न परमात्मन इति । क
श्चित्पुनरात्मशब्दानुरोधाद्दिह शरीरमेव पूर्वपक्षायति । अत्र वैश्वानरशब्दोपपत्तिः सिचंति
चान्ने निर्वाकरण मनुपपन्नं स्यादेवं प्राप्तेः निधीयते । वैश्वानरः परमात्मा कुतः साधारणशब्दवि

शेषात्साधारण शब्दयोरात्मवैश्वानरशब्दयोर्विशेषात्रयाणां साधारणेवैश्वानरशब्दो
योरात्मशब्दो जीवपरयोः तथापीह येन पर एवावगम्यते स विशेपो विद्यते मूर्धैवे सुते जाइत्या
दि विशेषः परमेश्वरस्योपपद्यते तद्विकारत्वात् परमकारणस्य हि ध्रुवप्रभृतयः ८ चिदीपय्य
ताः अवयवाभ्यपदेशं पूज्यते नाम्नस्यः कोत आत्मा किं बले ति चोपक्रमः परमात्म परिग्रहेः
वक्तव्यते बलवत्तु प्रक्रमेयं विज्ञानमनु पसं जात विरोधित्वात् तदुत्तरकालीनं तद्विरोधित्वा
तदचोने चोपति हते तथा चोपसंहार एव हस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयं तदति सर्व पाप्म प्रफुल्ल श्रुप
रमात्म परिग्रहेः वक्तव्यते स्मर्यमाण मनुमानं स्यादिति इतश्च पर एव इति शब्दो हेत्वर्थः स्म
र्यमाण रूपमनुमानं अनुमीयते कृतीयेन तदनुमानं किं पुनारूप स्मरणं धोमुद्गते यस्य विप्राव
दतिरवैना जि च तदस्यै च नेत्रे दिशः श्रोत्रे दिवि पादौ दिति च सः चि स्योः तं प्रविष्टाना नै
ति चेत् न तथा दृष्ट्यपदेशयं विरोधस्तथा तेन प्रकारेण जाठरवैश्वानरगुण विशिष्टस्य परस्यो
पासनोपदेशात् यथा रवादिह विद्यायां प्राणशरीरोभास्तुप ईति कस्मादेवैर्व्यायते
अन्यथा परमेश्वरानाश्रयणे पुं लोकावयवस्यासं तव स्यात् न हि विकारस्य विकारा
त्तरमवयवो जवति सन्त्यहो तुल्यभावात् परम कारणस्य नु उत्पादकत्वात् सात्मता वस्या

नाइस्ति तादात्म्यलक्षणः संसृन्धः ॥ अ प्यि चै न पुरुषविधन धीयते वाजसनेयि नः स एषो ज्ञिर्वै
श्वातरो यत्पुरुषः स यो है तमेव मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे तः प्रकृतं वेदेतीश्वरस्य पुरुष
त्वं पुरुषविधन्वं च मर्दे वसुने जाइति श्रुति कल्पितं सर्वात्मत्वा दुपपद्यते केवलको ज्ञेयान्निप
दिग्रहे पुषेतः प्रकृतित्वे स्यात् न पुरुषविधन्वं अतएव न देवता भूतं च अतएव बोक्ते स्यो हेतुस्यो
न देवतान कताग्निः प्रतीयते साक्षादप्यविरोधं जैमि निः नायं वैश्वानरशब्दो जाठराभ्य नि
प्रायेण प्रयुक्तो यदनुरोधात्तदु एव कस्येश्वरस्योपासनं कल्प्येत योजिको यं शब्दोत्र विश्वानरात्
यतीति वैश्वानरः स्वार्थे तद्धितः राक्षसवायसादिवत् आग्नि सुरमेन विचित्रेजगन्निर्मितीति अ
ग्निगत आसौ विगतमानश्चेति वात्समानो वैश्वानरशब्दस्यो गिके र्थे स ति जाठरानल विशि
ष्टात्सोपासनमन जिघ्रेत वादरायणस्यापि ॥ कुं रोम्यश्च ते रयमत्र समुद्योयो अधिदेवतं यो
सौ पुरुषविग्रहः परमात्मा ध्रुवप्रभृति विरवयवैः प्रविनक्तो दर्शितस्तस्मिन् स्वाक्यवान्मर्षादि
न यथा क्रमं संपाद्या ह वैश्वानरः परमात्मा स्वीत्युपासीतेति ॥ उक्तं चैतद्विग्रहस्यैवैश्वानरविद्या
याम ध्या लमुपासनं अत्राधिदेवतमिति जिघ्रेत प्रस्थावत्वात् श्रुतेन स्मि तरा नुरोधेनाप्यतरवा
धः कल्पः ॥ यद्यपि प्रत्यक्षिज्ञानं तथाप्युपासनाप्रकारजेद्यवस्थेति ॥ गृहपित्यादिकल्पन

माहुतिपर्यंतं वैश्वानरविद्यां गत्वेनोपदिष्टमिदं त्रयोऽक्षः अभिषेकैरित्याश्वरूपः। प्रादेशमात्रशक्तिर्वा
 च ऐश्वर्येणामुपासकानामनुग्रहायानंतस्यापीश्वरस्य प्रादेशमात्रमत्रिवाच्यतइत्याश्वरूपो मत्तते॥
 अथवाद्युलोकादिषु प्रदेशेषुमीयते पुरिहितेति प्रादेशमात्रं॥ अनुस्मृतेर्वादिः प्रादेशमात्रेण
 द्येनानुस्मरणे प्रादेशमात्रइत्युच्यतेति वादिरित्यनेन स्मृतं पतेरिति जैमिनिस्तथाहुर्दृश्यति॥
 वादयंरायणमिप्राप्तोस्माजिरुक्तोऽधिदेवतं व्याप्यावस्थितस्योपासनमिति। जैमिनेराचाप्यस्याजि
 प्राप्ते धुना वर्ण्यते। संपत्तिरिति प्रादेशशक्तिरिति जैमिनिराचाप्येदिदर्शः। किंत्वुच्चातेत्युच्यते॥ त
 थाहिदर्शयति॥ समानप्रकारेण वाजसनेपि ब्राह्मणं च लोकप्रवृत्तीन् वयवान्। यथाक्रमं मूर्धन्यं प्रवृत्तिं चि
 बुकपर्यंतं प्रदेशेषु वयवे सुसंपादयति। सहोवाच। मन्त्रानिमुपदिशन्तु वाच। एष अतिशयैश्वानर
 इति चक्षुषी उपदिशन्तु वाच। एष वै सुते जा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्तु वाच। एष वै पृथग् वत्सवि
 श्वानर इति मुख्या माकाशमुपदिशन्तु वाच। एष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अय उपदिशन्तु वाच।
 एष वै। रयि वैश्वानर इति। चिबुकमुपदिशन्तु वाच। एष वै प्रतिला वैश्वानर इति। चिबुकमधरं मुख फ
 लमुच्यते। वाजसनेयके घोरतिला गुणा दित्युच्यते। तेन त्वगुणः। छांदोग्येतुद्यौः सुतेन त्वगुण
 दित्यश्व विश्वरूपगुण इति प्रकाशेन द्यते चायमग्नि संबंधित्वेन तत्र वैश्वानरशब्दः प्रयुक्तो न च

छांदोग्यवत्। कोन आत्मा किं ज्ञेयमिति ब्रह्मोपक्रमोऽस्ति तस्मादिदं ध्यानेदः यद्येवं कथं पुरुषविधं पुरुषो
 तः प्रतिष्ठितं वेदेति वचनमत आह॥ आत्मनंति चैतनमस्मिन्। एवं नित्यमग्निमस्मिन्नेव संपाद्यमानं पुरु
 षविधं पुरुषं तः प्रतिष्ठितमिति च समानंति वाजसनेपिनः। चिबुकमुपदिशन्ति त्वत्काः। नंतरमेतत्प
 ष्यते। अंतः शब्दश्चास्य विलासपेक्षया प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ शुचाद्यापतिन
 रवशब्दात्। यस्मिन् द्यौः पृथिवी चातरीक्ष्यो तं मनः स ह प्राणोश्च सर्वे स्तप्ते वै कं जान धात्मान मप्यावाचे
 विभुं व धाम तस्यैष सेतु इति श्रूयते॥ अत्र स दहो यदेतत् प्रवृत्तीनां सप्तम्यतमा यतनं निर्दिष्टं कि
 तत्परं ब्रह्मस्य दहो स्विर्धोतरमिति किं तावत्प्राप्तं प्रधानमायतनं स्वविकारस्य हिकारणमाश्रयः
 कस्मादेवं सेतुश्रुतेः पारवान् हि सेतु रवगतो लोकेन ब्रह्मणः पारवत्वमपारमिति श्रवणं। सत्त
 शब्दश्चैवं तदुपकारित्वात् प्रधानविषयः प्रयुक्त इति व्याख्येयं॥ यद्यात्मश्रुतेः सेतुश्रुतेश्च जीवो
 वागृहीतव्यः तस्याध्यायतनत्वं दुपपद्यते। कर्मनिमित्तत्वाद्युलोकाद्युपपत्तेः सिद्धातेऽप्यर्थस्तत्र
 काशेनिराकरोति स एव सर्वत्र परवर्षदोषप्रक्षीयो नयः कश्चित्त्वमनीषिकया॥ अत्रोच्यते परं ब्रह्म
 शुचाद्यायतनं द्यौश्च भूश्च तौ शुभवावादी पश्यतदिदं शुचादितस्यायतनं आयतनशब्देन युंसक
 लिंगः तत्र शुचाद्यायतनमिति पाठः। होयुक्तः कस्मात्त्वशब्दस्य शब्दात्तमेवैकमिति विकारजा

तंतस्मिन्नेवचेतसोपसंरुतमेवकारणत्मानं जानयोयासीतित्यर्थः॥ सर्वत्र हि विदितोप
क्रमोपासिनोयसंहरत्युपासिनाचोपक्रमविदितोपसंहरतिश्रुतिरतोयत्रा न्यतरोपादानंत
देकार्थतैवप्रत्युमुच्यायेधुनःप्रपंचवहिरंघ्रंघुदैचैतन्यमात्रंध्येयमुपदिशंति। ते चांसर्वतंप
राहदिति श्रुतिविरोधः सेतुश्रुतिश्चाततत्वावधारणमात्रविवक्षयातदधीनमनतत्त्वमित्यर्थः॥
नपारवन्वविवक्षयेति। सर्वथासेतुसाम्यं॥ कश्चिदाहासुज्ञानं सेतुश्रुत्या निर्दिष्टमिति। तदुच्य
ते। एष इत्यनेन तस्य प्रज्ञानस्य वाचकं सर्वेनाम नो यस्य न स्येति मुक्तोपसंख्यमुच्य देशात्। इतश्च
परप्रतीतिरागदेषादिदोषमुक्तैर्विदुर्दुरुपमप्यंगत्तममायतनं निर्दिश्यते॥ तथा चिदात्मा
सुरुपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति॥ नाचुतमानमततश्चात्॥ अनुमीयत इत्य
नुमानं प्रधानं॥ तदाचकशब्दाभावादितरस्य चेतनस्य स्थित्यः॥ सर्वज्ञः सर्वविदिति भवतु त
र्हि शाश्वतस्तस्य पर्यायेण सर्वज्ञत्वोपपत्तेरात्मत्वस्य वनभूतभाह॥ प्राणवृत्त॥ न मुख्यया
वत्यासर्वज्ञत्वं तस्या वक्तव्यते॥ न च पर्यायवाचीशब्दोऽत्र युक्तः पदयोगकरणमुत्तरा
र्थः॥ जैदमपदेशात्॥ तमेवैकमिति ज्ञातज्ञेयतया जैदमपदेशात्प्रकरणात्॥ परप्रकरणं चेदं
उपक्रमेष्टत्वात्॥ कस्मिन्नुनगवो विज्ञाते सर्वप्रिदं विज्ञातं नवतीति प्रकरणे च जातिगु

एकियाशब्दः प्रयुज्यामानाः सन्निहितार्थविषया एवेत्याग्नेयधिकरणे स्थितं स्थित्युदनाभ्या
च॥ इतश्च न प्राणवृत्तः दासुर्लेति श्रुत्या श्रुतफलभोजनादतीति व्यपदिश्यते॥ अत्र श्रुतित्यो
दाहीत्येव स्थितिरिति वाकसीति दीप्यत इत्यर्थः॥ त्रापिस्त्राकारेजीवपरयोर्जैदमुपगम्य जीव
निराकरणं चकार अपरे तु स्वातन्त्र्यवस्य पदुवाना जैदं मामामात्रं संगिरंते भूतयो निवाके नि
राकृतमपि प्रधानं सेतुश्रुत्या पुनराशंक्य निरस्तमित्युक्तं नरुत्तं॥ अमासंप्रसादादधुपदे
शात्। इदमात्राय ते भूमात्वेव द्विजिज्ञासितमिति भूमानं नगवो विजिज्ञास इति यत्र भाव्यतश्च
तिनाम्यतश्च लोतिनाम्य द्विजानाति स भूमापयत्रा न्यं स शपत्य न्यच्छ्रुणोत्य न्यद्विजानाति तदत्य
मिति॥ तत्र संशयः किं प्राणे भूमा किं वापर इति किं ताव युक्तं न मेति बहुत्वं वैपुलमुच्यते॥ त
त्कस्येत्यपेक्षायां प्राणे वा भूमा को शायानिति प्रकरणस्यालो भूमेति गम्यते॥ किंच पुनः प्रश्नय
प्रतिबन्नाभावात्॥ यथा अस्ति भगवो नाम्ना भूय इति वाग्वाचनाम्ना भूयसीति न तथा स्ति
नगवः प्राणा भूय इति॥ अतिवा दित्वं प्राणे पासकस्य व्रतमुत्का सत्यादि परपर्याभूत्या वता
रात्प्राणस्येवायं गुणो न परस्येति निश्चीयते कथं पुनः प्राण परिग्रहे यत्र नाय स शपतीत्येतद्वनं
नायं विरोधः॥ सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणे शुदर्शनादि व्यवहार निवृत्तेः॥ यो वै भूमात

सुरवर्मिण्यप्यविरुद्धं॥ अत्रैष देवः स्वप्ना ज्ञानपश्यत्यर्थे तस्मिन् शरीरे सुरवर्मनुभवतीति॥ ननु च
तरति शोकमात्मविदित्यात्मज्ञानविवक्षाप्रकरणेत्यानं प्राणपरिग्रहे नावक ल्युतेः तथाऽततः प्राण आ
त्मतः आशेषसुखसंहारः एवं मत्पते पर्यपक्षवादीभूतपर्यता प्राण विधौ वातः परमात्मविद्या न विष्यति त्वे
वं प्राप्तेनेत्यभिधीयते परमात्मेव भूमाकुतः संप्रसादात् ध्रुवदेशात्संप्रसीदत्यस्मिन् जीव इति सुषुप्तस्था
नमुच्यते॥ तेन च प्राणो लक्ष्यते तत्र च प्राणो जागर्तीति प्राणदुष्ये सादुष्ये हि श्चमानत्वाद्भूम्न इत्यर्थः॥
ननु सिद्धे हेतुदोषोच्यते॥ नास्ति दुः कथा एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति न प्राणवाद्यतिवा
द्यतिवादीत्यवच्छेदाद्यतुशब्दः यः सत्यरूपं ब्रह्मविषयं वेदनं करोति सोऽतीत्यप्राणपर्यतिप्रपञ्चवदतीति
सुखं तस्यातिवादित्वमिति सत्यज्ञानमनंतमिति सत्यशब्दः परमात्मा भिधा ची सोहं जगवः सत्येनातिव
दतीति च प्राणातिवादिन्यपरित्यागेन सत्यवदानुज्ञानं प्राणप्रकरणे विच्छेदोपपत्त्यतो विज्ञानाद्विज्ञाध
न परंपर्यातस्यैव सत्यस्य भूत उपदेश इति निश्चितम्॥ अथात्मतः प्राण आत्मतः आशेषेति प्रा
णस्याप्युत्पत्तिमात्मनो दर्शयित्वा तरति शोकमात्मविदिति तस्यैव दितकषा बाधतमसस्या दर्शयित्वा
जगवान्सनत्कुमार इत्युपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वात्स एवात्र प्रकरणी सर्वमन्युत्प्राणपर्यति
प्रासंगिकमात्मज्ञानं नात्रान्यत्रात् तत्त्वं नोपपद्यते धर्मोपपत्तेश्च त्वनान्नान्यत्पश्यति यत्र भूति

सुरवेवर्तमानो न्यतः दुःखं न पश्यतीत्यर्थः न्यशब्दः प्रकृत्या त्वरवात्म्यप्रतियोगि दुःखमाह न पुनर्बु
त्त्वं तराजामवेऽत्र विवक्षितो न च निःसंबोधो मोक्षो भूतसुरवस्य मुक्तं प्रतिश्रुत्यैव दर्शितत्वात् तत्त्वं
च परस्मिन्नेवावक ल्युते॥ तथा चाह न पश्यो मत्पुं पश्यति न रोगं नोत दुःखितो सर्वहिपश्यः पश्यति
सर्वमाप्नोति सर्वश इति तस्माद्भूमापरमात्मेति सिद्धे॥ अहं स मंत्रांत धत्तेः कस्मिन् सुरवत्त्वाकाशो
तश्च प्रोतश्चेतिसहेवाचेतदैदृक्षरंगाभिज्जालाणां भूतिवदं स्पृष्टलमनं ल एव हं हं हं स्वमदीधंमलोहि
तमस्नेहमणायमिति श्रूयते तत्रायमर्थः सांशयिकः किमहं शब्देन प्रधानमुच्यते किं वा ब्रह्मेति॥
किं तावत्प्राप्तं प्रधानं वक्तुं शक्तं तस्य स्वविकारधारणेपपत्तेरो तप्रोतत्वं युज्यते अस्पृष्टादि च तस्मि
न्नुपपद्यते कषादि हि नत्वा भुपगमात् केचिदहं शब्दस्य वर्णप्रसिद्धत्वात् सारमोकार इति पूर्वपक्ष
युंति वेदाकरणदर्शने च स्फोटः शब्द इत्यवता र्णकारादयो चैव वर्ण एव शब्दा इति स्थस्याप्युंति त
देतदधिकरणेनासं बंधमलोहितमणायमित्येवमादिप्रतिषेधानुपपत्तेः॥ प्रधानस्य तु युज्यते वि का
रधर्माणि कारणे प्रसक्तेः कार्यकारणयोश्चानन्यत्वात् भुपगमात् सांख्यानां किंच वृत्तिकारेण मी
मांसायामयोगेऽप्यत्र कः शब्द इति स्फोट निराकरणं हतं न सत्तत्कारेण॥ अत्रापि च द्विवक्तव्यं
वृत्तिद्वयैवोच्यतां न सत्तत्कारस्योपपत्तिरध्वरो यः कर्तव्यो यत्र वेदवाक्ये संदेहो जायते तन्निरा

करणे सूत्रकारप्रवृत्तिः॥ प्रथमतः त्रिसिद्धत्वाच्चात्रस्फोट निराकरणं निष्फलं स्याद्यत्र विप्रतिपत्ति
स्त निराकरणं चर्चयितुं नान्यत्रेति प्रधानमोक्षैर मिति प्राप्तेऽत्र मोक्षैर ब्रह्मकस्मादंबरो तथ
ते एकाशपथं तस्य धारणात् न नूतनं प्रधाने पृथग्पद्यते इति तत्रोत्तरं पठति सा च प्रशासना तस्माच्च
तिः परस्यैव कुतः प्रशासनादे तस्यैवाक्षरस्य प्रशासनेन गतिः स्याच्चैवं मसौ विधत्तेति हत इति॥
प्रशासनमाज्ञायमित्युच्यते चैतनधर्मः अन्यत्रावच्छादकतेष्वपि प्रशासनं प्रधाने विकथं चित्तकथं
तः तथापि सूत्रतस्य ग्रहणं नास्ति॥ अथ मनस्य भावस्य प्रधानस्य व्यावृत्तिश्चुतेस्तदा एतदक्षरं गा
य्यं दृष्टं अश्रुतं श्रोत्रं अमृतं मंत्रं अधिज्ञातुं तं विज्ञातुं इति नान्यदतो स्ति इह इति तस्मात्परमेवा
क्षरं स्थितं ईदृशं तिकर्म व्यपदेशात् एतदेतत्पुनरुक्तं चोपरं च ब्रह्मपदोक्तं तस्माद्विधाने ते
नैवायमेव एतत्कतरमस्वेतीति प्रसक्तं श्रुयते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणैव मित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष
मभिधीयतेति॥ तत्र संदेहः किमपरं ब्रह्म व्यातं किं वा परं मित्युच्यते यः प्रसक्तत्वात् तस्माच्चिरुन्मी
यते ब्रह्मलोकमिति लोकश्रुतेरपरं ब्रह्मेति हर्षः पक्षः कथं परं पुरुषमिति विशेषणं॥ पुरुषांतरा पक्ष
यावा न विष्यतीति प्राप्ते प्रतिविधीयते॥ स एव परमात्मा मिथ्येयः य ईदृशं तिकर्मत्वेन व्यपदिष्टः स
एतस्मा जीवधनात् परात्परं परिशयं पुरुषमीक्षत इति परं पुरुषशब्दात् प्रत्युनिज्ञातान्नानस्य

चेदं कलं यो ध्यायति परं पुरुषं स तमेव पश्यतीति परमिति च श्रुत्या विशेषणं प्रसक्तं बुद्धिरपरवि
षया बाध्यते॥ यत्तत् शतं मंत्रं जरममृतमनयं परं वेति उपसंहारात् परशब्दः परमात्मपरो निश्ची
यते परस्य च प्रसक्तत्वात् अपरग्रहणं चैकैकमात्रोपासनापेक्षं इत्यर्थः॥ जीवधनादिति कोऽर्थः त
दुच्यते धनो मूर्तिः रविधाकर्मणा मूर्तिः जायमानो जीवः शरीरं दिव्यं श्रुतं परं तस्मादथवा का
प्यब्रह्मलोको हिरण्यगर्भनिवासो लोकानां परो लोकः कूरपरी वृत्तानां तत्र धनं जायते पश्यते ततः
परात्परमात्मा स सामञ्जस्यीयते ब्रह्मलोकमिति ब्रह्मलोक इति व्याख्येयं न हि सगुण विगुण
रूपतो ज्ञेयोऽस्तीति वक्ष्यामः दहरदरतरेभ्यः अथ यदि मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुं दिवं वेश्म दहसे स्मि
न्नतराकाशस्तस्मिन् यदरतस्तदलेख्यं तदा व विज्ञासितव्यमिति श्रुयते॥ दहरो स्मिन्नतराकाश
इत्यत्र संदेहः किं भूताकाशः किं वा जीवोऽप्यपर एवेति भूताकाश इति ब्रह्मः॥ प्रसिद्धेः ननु च वाच्यं
वाऽप्यमाकाशस्तावानेपोऽतर्ह्ययमाकाश इत्येकस्यैवोपमानोपमेयभावो नोपपद्यते नान्यवि
रोधो वा दबा संतरद्वयं तं जेदं अंगीकृत्योपपत्तेर्जीवो वास्यातर्हि वा सित्वा दहरं श्रुत्युपपत्तेश्च॥ दहर
मव्यं॥ आरात्रमात्रं जीवः तथा हि श्रुतिरायमात्रो ह्यवरो विदु इति प्राप्तेः विधीयते पर ए
व दहराकाशः कस्मादुतरेभ्यो वायशेषगतैभ्यो वावाची अथमाकाश इति प्रसिद्धेनाकाशे नोप

मीयते। दहराकाशः। भिन्नयोश्चोपमानोपमेयभावो गोगयः यवतलेकस्यैकश्रुत्यनुपदित्यागप्र
संगात्। उक्तेऽस्मिन् द्यावापृथिवीऽन्तरेव समाहिते इति समस्तविकाराधारत्वे परमकारणस्योपप
द्यते। एष आत्माऽपहतया प्राविज्जरइत्यात्मन्वाहिरपहतया प्रत्वाहिवदस्य त्रनावकं व्यत्यते। अतएव जी
वोऽपि न गच्छते। दहरं पृथुनः पुंः एडरीकदहरत्वेनोपाधिकं तन्निवृत्त्यर्थमेव बोधोपासनं गतिश्च
ह्यभ्यांतथा हि दृष्टं लिङ्गं च। उत्तरे हेतुं वः सामान्योक्ताः प्रपंच्यते। एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः अहरह
गंधस्य एतंत्रललोकं न विन्दतीति प्रज्ञानांगतिः यत्रैश्वर्यलोकशब्दश्चाभ्यां दहराकाशं त्रलप्रतिपद्य
महे। तथा हि दृष्टं सतासौ संपतसं संपन्नो जयतीति तैषामेवैष त्रललोक इति वाक्प्रशेषोऽपि कुं अ
थ नालिं कुं सामर्थ्यं त्रलैव लोक इति विशेषणस्य भास्य परिग्रहे। न हि प्रज्ञानामहरह त्रलैव श्रुतु
र्दुरवस्थलोकगमनं संभवति। धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः धृतेश्च हेतोः परएवायमय आ
त्मा ससेतुर्चि धृतिरेषां लोकानामसंज्ञे सत्येति विधित्विधिविधारयितेत्यर्थः। कर्तृद्विभुत्पत्तेरध्यात्माधि
देवो हि भिन्नानां लोकानां विधारयिताऽसंज्ञे सया संकराया विचारणाय वात न हि विधता लोकानस्फु
टते। अस्मिन्महिम्नोऽपि धृते। रस्मिन्नीश्वरेऽप्यत्रोयलब्धेरेतस्यैवात्तरस्यैजीवस्य वा काशेव प
रामशास्त्रिणसं प्रसादोऽस्मात् शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपमस्वेन रूपेण जिनिः पद्यतए
प्रशासने गगीति प्रसिद्धेऽप्यपरस्मिन्प्राकाशशब्दप्रसिद्धे एकाग्रं शोभेनामनामरूपयोर्निर्वाहतेति इतरपराप्रशस्ति इति
चेन्नासंभवात्। इतरस्य

एवात्मेति होवाचेति। स एवोपक्रमे दहराकाश इति चेत्तत्र संज्ञादयुक्तया प्रादीनां गुणानां तस्मिन्
संभवात्। उत्तराच्चेदविर्भूतस्वरूपस्तु उत्तरात्प्राज्ञापसाद्वाक्याद्य आत्मायुक्तया प्रोत्पन्नस्यैवोद्दि
लिपुरुषोदश्यत एव आत्मेति जीवः प्रतीयते। स एवोपक्रमेऽपि दहराकाशः स्यात्ततो रत्राप्यनुकर्षणं भव
त्येव तत्त्वेव तेन यो नुभारव्यास्यामीति। एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष त आत्मेति तद्यत्रैस्तुतः सम
स्तः संप्रसन्नः स्वप्नं विजानातीति सुषुप्तावस्थायामपि स एव आत्मेत्येवमेव ना मुल्लभ्यते। पुनश्चोपसंहरत्ये
वमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपमं पद्ये त्यतो जीव एव इति चेत्परिचोदना निवृत्त्यर्थ
स्तु शब्दो जीवोत्रा विर्भूतस्वरूपो विवक्षितः। आ विर्भूतस्वरूपं यस्य सोयमा विर्भूतस्वरूपं परमात्म
स्वरूपेण पंजीवो विवक्ष्यते। न जे वेन जे वेन रूपेण ना विर्भूतं हितस्य जीवायस्थायां पररूपम विधाकाम
कामकर्मतिरस्कृतत्वात्तत्पुनर्विद्यमानाजिसंपत्तयं तेनाकारेण जीवो निर्दिश्यते। ततश्चापहतया प्रा
दयो धर्मा उपपद्यते जे वैहिरुपेते विरुध्यते। यद्येवं जीवरूपोपमासः किमर्थं न एषो हिलीत्वा शंका ह
अन्याश्चैव परामर्शः चशब्दः संज्ञावनाया अनादिकालप्रवृत्तप्रत्ययादिप्रमाणसिद्धकर्तृत्वोक्ता
दिरूपं परामर्शते। उद्यते प्रजो पतिना परमरूपे मध्वते करतलस्य विज्रवत्सदृशमित्यविरोधः
प्रस्थानादिगतयः काश्चित्प्रतिपाद्यतइतीति आह्वयति यथा तत्त्वमसितीकाश्चित्पुन जीवमेवाधिस
तातां तावन्वस्योपत्त्याख्यायततः परमात्मरूपं दर्शयंति यथा कतम आत्मा योपे विज्ञानमय इत्युप

अट.

३५

कल्पमनस्मिन् शरीरः सवाप्यमहानजः आत्मेत्युपसंहारात्। परमात्मना संपन्नस्यैकालिनः कृतं
नोक्तं स्वरूपविनिर्दिष्टः सावश्रुत्या दर्शिताः अशरीरं वाक्संतं न प्रियाप्रिये स्पृशतोः स्मात्। शरीरात् ससु
स्थायित्वप्रारब्धकर्मफलयोगस्यावश्यं न विन्वादिपमाणा शरीरस्यावश्यं भावीसुखदुःखानुभवस्त
स्माज्जीवदेवमुक्तमिति चेति जानते ते तेषु तिमतिवर्तेते एषानुभवं ववाधेते। अश्रुतेऽप्यश्रुतेऽपि चेत्तदुक्तं ह
हृत्श्रुतेर्न परमेश्वर इति चेत्तत्र यदुक्तं तदुक्तं पुनस्तस्मात्तत्त्वैकस्त्वादिति। अनुहते तस्य च। नतत्र
संख्याभाति न चेतुस्तारकं न सा विद्युतो भातिकुतो यमग्निः तमेव ज्ञातमनुभातिसर्वतस्पृशता सर्वमिदं
विनातीतीत्युच्यते तत्र संदेहः पञ्चान्तमनुभातिमिदं सर्वं यस्पृशता सर्वे जगद्विशेषेण भातिसते
जो धीतुः कश्चिदप्यवापरमेश्वर इति। किं तानद्युक्ते ते जो धातुः कस्मात्पूर्वत्र दहरश्रवणे पिवाक्यशेषेः
परमात्मा निर्णीतोऽनुविशेषो बह्वेव चार्थता न परोक्षमते। सत्त्वादीनां च तेजः स्वभावानां ज्ञानप्रति
षेधात्तत्समानजातीयमेव तेजः प्रतीयते। किंच समानजातीये न शब्दो ह्येवथा गच्छतमनुगच्छतीति
प्राप्तेऽपि धीयते। आसौ न विदुमिति कुतो दुस्तैः अनुकरणं मनुहतिस्तमेव ज्ञातमनुभातिसर्वमिति
ज्ञातं विशातिरूपेण प्रकाशमानमनुभातिसर्वस्त्वयमपि प्रकाशते यथाग्निं ज्ञातं मयः पिंऽ एतानु
भात्यनुकरोति सर्वे ज्ञे जो धातवस्तस्मिन् प्रति सिद्धये प्रसिद्धास्तस्या भौतिकते जो यतिरिक्तं त्रल नि
दिष्टमनुगच्छते॥ समवेचानु ज्ञानं नोपपद्यते॥ नही प्रदीपः प्रदीपमनुभाति॥ न चानुकरणं समानजा

३५

तीयविषयमेव ज्ञेमेरजो वायुं वहंतमनुवहतीति॥ तस्य चेति ज्ञोकस्य चतुर्थः पादो निर्दिश्यते। तस्य
भासेति च तृतीयं पादं त्वपदेशात्प्राज्ञो गच्छते॥ अयिस्मर्यते। प्राज्ञस्यैवात्मनः सत्त्वादिप्रकाशननिमित्त
तत्त्वेतेषां च तत्राप्रवृत्तिः स्मार्यते। पदादित्युक्तं ते ज्ञानतद्भासते सत्त्वं इति शब्दो देवप्रमितः अंगुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्यमात्मनिति इति तथाहुः। हमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक ईशानो भूतजगत्स्पृश एवायं सः
एतदेव दिति वक्ष्यते। तत्र संदेहः किं विज्ञानात्मा उत परमात्मेति किं तावत्ता संविज्ञानात्मेति परमा
त्मश्रुतेर्न देवने सौ तस्यायारस्य परिमाणश्रुतिरुपपद्यते जीवस्यापीशा न च स्वगोचरा जि प्राप्तिमव
कल्पते। सा विना पारत्माने वा। अथ सत्पत्रतः का मा त्वा शब्दं वशंगतं अंगुष्ठमात्रं पुरुषं नि
श्चकर्षयमेव लात इति स्मरते जीवो निश्चीयते। तत्र ब्रह्मः प्रमितः परमात्मा कुतः शब्दादेव शानो भूतज
गत्स्पृशेति सर्वे शिल्पमप्रतिहतेऽयमा एवाध्वरंगमयति न हिलक्षणया श्रुतिर्भुक्तुं शक्यते। श्रुतिज
क्षणविषये हि श्रुतिर्विनीयसी ननु चोत्तरश्रुतिरपि नैकुं न शक्यते तत्र ब्रह्मः। इदं पक्षं यानुमनुष्या
धिकारत्वात्। अंगुष्ठमात्रपरिमाणेन द्रव्यकमलमुकुलेनोपलभ्यता तस्य दिमाणा यत्तया अपदे
शो न विरुध्यते। ननु को विशेषोऽंगुष्ठश्रुतिर्गोणी शानश्रुतिर्भुक्तुं शक्येति। तदुच्यते। एतदेतदिति सर्वगमश्रु
तेः प्रकृतपरा मशो दैतदस्य त्वत्वेनैतत्पर्योऽयं न धर्मादिमन्त्रा धर्मादिमन्त्रा स्मात्तात्तात्तादयत्र भूत
जगत्वाच्यतस्य श्रुतिरिति॥ ननु हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपि क्षया गुह्यश्रुतिर्न शक्या नेतुमंजो

भट.
ध०

अथ ते ॥ भुंमनुष्याधिकारत्वान्मनुष्यरूपापेक्षयापपद्यते. तेषां हि श्रोतस्मात्तेषु कर्मसिद्धिकार
इति चेत् ॥ अधिकारत्वत्तत्वेऽपि तत् ॥ अथ सत्यव्रतः कायादित्युक्तं जीवाभिप्रायतत्परलोकव्य
वहस्यपहताप्रतिपादतायेव विरुद्धं ॥ तत्त्वपर्यपि वादरायणः संनवात् ॥ मनुष्यरूपापेक्षया
ह्युत्तिरित्युक्तं तेषां शास्त्रे अधिकारादिति तत्संगे न देवानामपि परविद्यायामधिकारप्रतिपादना
र्थमिदमधिकरणमाह तस्मात् ॥ तदुपर्यपि मनुष्याणां मुपदिश्यते न तेषां देवादयस्तान्मधिकरोति
शास्त्रमिति वादरायण आचार्येण न्यते ॥ कुतस्तेषां मपर्यपित्वसंनवात्पुनर्विषयमर्थित्वं
संनवतिप्रपंचविषयस्यैव पर्यस्यानित्यत्वेऽप्यप्युच्यते ॥ सामर्थ्यमपि संनवतिमंत्रार्थवादे
तिहासपुराणेऽप्युक्तं ब्रह्मवत्ताधनगमात् ॥ यजितानं च तेषां सार्वत्रिकमस्ति ॥ तथा चाग्नेयस्युपप
त्तिमंत्रोऽग्नेः सर्वज्ञत्वं दर्शयति विश्वानिदेववपुना विविधानि विवपुना निजानीति जेगं च न वत्स्ये क
शतं ह वै वषाणि मध्वान् प्रुता पतौ ब्रह्मचर्यमुवाच ॥ न गुरुं वै वारुणिर्वरुणं धितरं सुपुससारेति ॥ व
त्कर्मनधिकारकारणं ॥ देवादेवतांतराभावात् इत्यादिह नास्ति ॥ परविद्यायामनोवृत्तिमात्रविषयत्वा
त्किंपुनः कारणं हातापलेन देवानामधिकारानां च सायुज्यं सा लोचनं फलं श्रुयते तत्रेवं इति वावमासा
नामपि मनुष्याणां कथनामत्र लविद्यायासात्त एवमु ॥ २ ॥ प्रतिपाद्यते अस्ति प्रयोजनं ब्रह्मोपासन
सिध्यध्यर्थाव हि ब्रह्मत्वादिप्रतिपादनं कर्तव्यशरीरेऽप्यमनोनिर्विणोपासनानुपपत्तेस्तदुपा

ध०

सका ॥ किरनापासेन स्यादित्येवमिदं निरूप्यते ॥ तद्योयो देवानां प्रत्यवृत्तैति दर्शनात् विरोधः कर्मणा
तिवेत्तानेकप्रतिपत्तदर्शनात् ॥ विग्रहसंनवत्वमस्मदादिदेवानामेवैवं सत्यमुपगतं ॥ अकणमनननि
दिध्यासने पुशरीरेऽप्यमनोयुक्तस्य प्रवृत्तिर्न तात् ॥ ततश्च कर्मणि यागे विरोध इति चेत्तायं विरोधो नैक
प्रतिपत्तेरनैकविग्रहप्रतिपत्तेरित्यर्थः ॥ कर्षणस्य ते दर्शनात् कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्रीचशतात्रयश्च
त्रीचसहस्रेत्युक्ता महिमान एवैषां मेतत्रयस्त्रिशत्वेव वा इत्येकैकस्यानेकरूपतां दर्शयति बोधशब्देन ॥
पुचानेकशरीरेऽप्यमनोयुक्तस्य प्रवृत्तिर्न तात् ॥ प्राप्नुयाद्विप्रवालेऽश्विकेऽश्विदुयंतपश्चरेत् ॥ संतिपेत्पुनस्ता
निर्यस्तेजोगतनिवेति ॥ ततश्च बहुपुयागेऽप्यसन्निधानमदृश्यत्वं वा तदेन शक्तियोगादुपपद्यते ॥ अ
नेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापराव्याख्या ॥ अनेकानाना रूपप्रतिपत्तैः तस्या दर्शनाद्यर्थे को विप्रोपुगप
देवतां कननोजयितुं न शक्यते स एव स्वस्थानस्थितो पुगपदेवैर्न मस्क्रियते ॥ तथा नस्तस्थानस्थितां
देवतां उद्दिश्य स्वस्यैव्यमुत्सृजतीत्युपपद्यते ॥ शब्द इति चेत्ततः प्रनवात् प्रह्लादुमानां ॥ विग्रहे व
त्वेऽस्मदादिवदुत्पत्तिप्रत्वादनित्यत्वं प्रसज्यते ॥ ततश्च वैदिके ॥ ब्रह्मादिशब्दे देवतादिवाचिनि विरो
धः स्यादेव स्यादित्यप्रसङ्गादिति चेत्तास्ति विरोधः ॥ कस्मात्ततः शब्दादेव जग
तः प्रनवात् इत्युक्तेः प्रत्येककालेऽपि हि ब्रह्मणि सत्त्वरूपेण वेदराशिरवस्थितः ॥ सृष्टिवेलापरिदमेव रा
नुग्रहाद्यस्य शरीरेणोद्दिश्य गतं स्पृष्टः ॥ सर्वस्मिन् जगन्निर्देतै कत्र नावनया प्रजायति न विष्णामीति

४८
४१

कर्मरुतवाहसहिरएगर्भउच्यतेतस्य मनसिवेरोः कथात्तरमनापन्नः सुषुप्तप्रतिबुद्धस्यैव प्रादुर्भव
तितेनभ्रमदीपस्थानी चेन सुदुर्नरतिप्यगादिप्र किनत्तं जगदधिधेयत्रव निमित्तैः अयमत्रप्रजावा वि
प्रेतो जन्माद्यस्मयत इत्युपादानकमणविवक्षयो कंकथमिदं गद्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामि
त्यर्थः प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वादनमानं स्मृतिरनुमीयमाना श्रुतिसापेक्षत्वादेतदिति वै प्रजापतिदेवानसु
जतमस्यमिति मनुष्यानिन्दवइति विदुस्तिरः पवित्रमिति ग्रहनासवइति स्तोत्रे विष्णोर्नीतिशस्त्र
म जिसे मगायेत्यस्यः प्रजइति स्मृतिरपि ॥ अनादिनिधना नित्यावागुसृष्टा स्वयंनुवा ॥ आद्येवेदमयी
दिव्यायतः सवाः प्रवृत्तइति योभाणिकाः ॥ तथानामरूपं चैतनां कमीणां च प्रवृत्तं ॥ वेदशब्देऽप्ये
वाद्ये निर्ममे समहे श्वरः सर्वेषां च सनासानिकमालि चपथकपथक वेदशब्देऽप्येवाद्ये पथकसं
स्थाश्वनिर्ममइति ॥ कः पुनरनशब्देभिप्रेतो वर्णात्मको लोकप्रसिद्धेरुपवर्षाचार्यागमाच्चनवैयाकर
णकल्पितः ॥ स्फोटस्तस्य चानुपपत्तिरुक्तप्रथमत इत्यत्र नोच्यते ॥ अबहुश्रुतप्रतिपत्त्यर्थं हि श्रात्रं
प्रदम्यते ॥ स्फोटः शब्दइति ज्ञाते स एव चार्थप्रत्यायको वाचक रूपेण स एवावस्थितो व्यवहारहेतुर्व
एव श्रान्ततरुपामानसाः परिकल्पिताः किंच वर्णयोः प्रतीतिर्नोपपद्यते ॥ कथमेकैकवर्णोपल
ब्धौ प्रतीत्यत्रावान्नचमुगवद्वतिष्ठते ॥ क्षणध्वंसित्वात् न चतदुपलब्धि रर्थप्रतीतिहेतुस्तस्या
श्वसः ॥ एतत्वातक्रमभावित्वाच्च ॥ अतएव वर्णस्मृतिहेतुः ॥ क्षणध्वंसित्वात् न चतदुपलब्धि

४१

र्थप्रतीतिहेतुस्तस्याश्वच्छलिकत्वात् ॥ क्रमभावित्वाच्च ॥ अतएव वर्णस्मृतिरपि नार्थप्रतीतिहेतुः ॥ स
र्वशर्ववर्णजनितसंस्कारसहितादताद्वर्णधर्मप्रतीतिरिति चेत् ॥ न संस्कारकल्पनायां प्रमाणभावात्
केन पुनः प्रमाणं न स्फोटो गद्यते प्रत्यक्षेणेत्याह ॥ तथा हि गौरित्युक्ते अक्रमैकाकाएवे द्विरुसधते ॥ त
था च्याह ॥ नोपेयाहितविजायामर्त्तन धनिनासह ॥ अवतपरिपाकायां उदोशब्दे वधाप्यत इत्यत्र क्रमो
गौरित्यत्र गकारोकारविसर्जनीयाइति ॥ नवानुपवर्षाचार्यइत्यागमपरम्पराया तस्या बोधत्रयत्वं च व
र्णनां शब्दत्वं कथमश्वदेव दत्तादिशब्देषु श्रोत्रेण वर्णवर्णं ॥ न च तं ॥ अध्येतो रश्रोपाधाय सकाशादु
पश्रुत्य स्वमत्राक्षरं क्रममुक्तान्वर्णमनसावधार्यावधेर्त्यतोदमते एकैकस्य वर्णस्य वा अन्यथा
करणे प्रवृत्तिपित्वायथा रूपप्रतिपादनं कुर्वतोदमते ॥ स्वमन्त्रग्रहणकाले च यावतोयादपर्यं च प्रयुज्यते
वर्णस्तेषामेव सम्यग्धारणः ॥ या श्वस्याः प्रातपद्यते न वर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्योदस्यानुपलब्धितस्या
सम्यग्धारणात् ॥ तरे च ते स एव च यथा च धावितसम्यग्धारणः ॥ यैः प्रतिपद्यते यावद्विज्ञानं वर्णनां वाच
कशक्त्या स न्यवर्त्ती प्रतीतामालम्ब्यैव काका रा उ द्विरुपपद्यते ॥ अतश्चैकवृद्धेरन्यथा सिद्धत्वात् किं
निम्नि तास्फोटकल्पना ॥ अथ वर्णयोः प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति चेत् ॥ वर्णनां स्फोटाप्रिव्यक्तावनुपपत्तिः
समाना ॥ न च गकारोच्चारणे जायापदस्फोटः प्रतीयते ॥ अथ वर्णवृद्धिः ॥ अयास्यमवर्णविलाधा म
प्यत्रियुज्यत इत्यनुवृत्तः किमुतरः स्यात्तत्र वर्णजनितसंस्कारसहितेन वर्णेन स्फोटो जि

नट.
४२

अप्युत इत्युपगंगं जयं ॥ तत्र संस्कारवर्णकल्पनास्फोटकल्पनातस्य वागहीतसम्बन्धस्य वाच
कशक्तिकल्पतेति कल्पनानयमस्मत्पक्षे संस्कारकल्पनामात्रमिति विशेषोपि संकतनाप्रत्ययसमास
वास्त्रयो वर्णवाचकास्ते स्तिष्ठांसंयुक्तं ग्रहणतः कल्पनादिरणनंतरस्मत्प्राप्यतीतिः सर्वेषां नः प्र
त्यक्षतस्माद्वर्ण एव शब्द इति स्थितम् ॥ अतएव च नित्यत्वं यदुक्तं विग्रहवत्वे सत्य नित्यत्वं वेदस्य
प्राप्तेः नित्यत्वापि निधीनादिति ॥ तत्र ब्रह्मोः तएव शब्दप्रवृत्त्यात् शब्दवत्त्वं कल्प्यात् सहेः शब्दार्थसम्ब
न्धः ॥ नात्र पाणं नित्यत्वं संयुक्तं कल्पनास्मरणमिति च गवादिशब्दा नातावद्वैद्यवहारेऽन्यत्र निति
रेकात्मासाहचर्येतिः नहि प्रलयास्माच्चिरत्वं विनाशोऽभिप्रेयते सुः पुत्रवस्थापामेव सूक्ष्मतापत्तिमात्रं
विद्यमानस्य चाभिव्यक्तीकरणमात्रं हि ॥ कथं समाननामकत्वरूपत्वाकल्पान्तरातीतैरिन्द्रादिभिः कल्प्यते
एवमात्राणां नामवाचकः शब्दीरूपमाहतिः कथं तु ल्यनामरूपत्वं गम्यते दर्शनात् स्मृतेऽश्वावो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्ववो वेदा हृणोति तस्मै तं देवमात्म बुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वैरेगमहं प्रपद्ये इति श्रुतेः ॥ तथा
सुप्यन्विन्दमसो धातायेथा पूर्वमकल्पयत् ॥ यथा पूर्वस्मिन् कल्पयेथा ॥ प्रजापतिः ॥ स एवांस्तथा
स्मिन् विदधे स्य स्य चिन्मसावकरोदित्यर्थः ॥ तथा यो ह वविदिता धर्मो ह्येव त ब्रालणेन मंत्रेण
माजयति वा अध्यायमतिवास्या एव वर्द्धति गन्तुं वा प्रपद्यते इत्युपक्रम्य तस्मादेताति मंत्रे विद्यादिति वा
नोग्यं श्रुतिः ॥ शौनकादिभिश्च मधुच्छंदप्रभृतयो निमील इत्यादीनामचामप्यः स्मर्यन्ते ॥ स्मृतिरपि न

ध२

जीर्णानामधेयानि याश्च वेदेषु दंष्ट्रयः सर्वं यत्ते प्रसूतानां तास्य वैमोदधात्यजः ॥ यथान्तु घटुर्विज्जा
निनामीकारुपाणीयस्य ये ॥ एष्यते तानि तास्येव तथा जावयुगादिषु तथा विलानि चोतीतु ॥ आसो सां प्र
ते विहा देवा रे वेरतीतौ हं रुधेर्नामिरे वचेस्ममीमां सकाश्चोप्यति ॥ कथं युगाद्यै कस्यचित्पुरुषस्य सं
प्रसायमत्तरेण वेदग्रहणे कस्यचन प्रतिज्ञाने वेदस्य हृते कत्वे प्रसज्यते ॥ अत्र वदामो वेदस्य तावत्प्रमा
एषा यमपादोक्तेन न्यायेन वाच्यवाचकसम्बन्धं नित्यत्वात् स्मर्यमाणकृतं कल्यात्प्रयादिवदनपेक्षत्वात्
नाधिगतार्थगतत्वाद्यवयोः समानानस्वसिद्धार्थस्वरूपे प्रामाण्ये च पुरस्तीत्यतीपादितं ॥ तेन यथा स्वर्गा
स्तित्वेन वा प्रतिपद्यते तथा ह प्रपि सृष्टिस्थिति प्रलयकारणं परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिप्रतिपद्ये च
सर्वज्ञः प्राणिनामुपभोग कालं ज्ञात्वा प्रथमं भूतसंस्थानं व्याहृता काशं सृजति तद्द्वन्द्वं तदं हि
रण्यं चैतस्मिन्नुपविशतस्तन्नास्थित्वाकाशादिकं मेण्डलं सृष्टुं ततः स्थावदययं सृजति प्रा
णिनां कर्माचरुपेण न च तस्यात्मनः प्रयोजनं किंश्चित्स्यात्सकामत्वात् एष ह तथा प्राविजरो विद्वत्पुः स
त्यकामः सत्यसंकल्पादिरिति शयानन्दसद्भावः प्रयुते ॥ एतस्यैवानं सृष्ट्या न्यानि भूता निजात्रा
मुपजीवतीति संसादिणः सर्वे तदीयमेतद्वै कदे शमुपजीवतीति नुवंस्तस्य प्रयोजनाधीभावं दर्शयति
स्वभावतस्तु प्रवर्तते तत्र यथेदं जगदादिर्भवति पुनश्च श्वतस्मिन्नेव प्रलयकालेऽवतिष्ठते ॥ तथा वे
दोमितस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठीतः सगसितद्वन्द्वयहात् ॥ प्रजापतेर्मनसि प्रादुर्भवति न कश्चिदेषः

भट.
४३.

परमात्मानश्च नित्यत्वात्तदात्मत्वाच्च वेदस्य सुतरां नित्यत्वमुपपद्यते। संसारस्य वा नार्हितत्वात् ॥ यथा
तत्र सुता वस्त्राणां वेदः प्रदीपः प्रती बोधे च तत्र न वति तथा स हि प्रलय बोधेति स्थिते ॥ मधादिषु सं
नवादनधिकारं जैमिनिः ॥ अथोऽप्राप्तो देवमध्विनादि कयास्या तरासा वा दादित्यव स्वादीनां मनधी
कारः सिद्धस्ततश्च विद्यात्वस्यामान्या कृतविद्यायामनधिकारजैमिनिर्मन्यते स्म ॥ तत्त्व समवेहितुर्वि
द्यातसामान्यादितिः न हि क्वचिदनधिकारात्समानधिकारो नु मत्तुं शक्नोते। कर्मकां देतथा दर्शनात् ॥ इत्या
शंकाते ॥ ज्योतिषिजावाचः ज्योतिर्मण्डले स विद्यापुः शब्द प्रमुन्यते न विभ्रहृक्तीष्ट देवता सुः ॥ अ
विग्रहवतां चेंद्रादीनां कथमधिकार इति ॥ मुख्यहेतुपम्या सुः ॥ भावस्तु वादरायणे ति स्ति हि ॥ तुशा
दः ॥ अपस्तम्बावत्तावधिकारतावें तगवान्वादायणे मेने ॥ यस्मिं दस्ति श्रोतं दर्शने ॥ ततश्च बोदेवानां
प्रत्युत्पद्यतस एव तद्वत्तथ वीणां तस्मान्नुप्या एकमिति नो ह वै देवानाम निप्रवृत्ता जेति च यदुक्तं वि
ग्रहवत्वं नास्तीति ॥ तदुक्तमुपनिषत्सु देवता पासनं स्पृष्टा मुज्यादि प्राप्ते श्वाभिधावा देवो भूत्वा दे
वान् ज्योतीति तथा कति देवाया जवत् ॥ कोत्पुत्रक मयश्च वत्री वस हं स्तेत्यने कुरु पो मादानं मे श्वर्य
गां दुपम्यस्य महिमा न एवेषामे तेन युस्त्रिशत्वे वदेवा इति तात्पर्यतो देवता निरूपणं ब्राह्मणे चोक्त
महावसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चोतीन्द्रो वषट्कारश्च न तत्रोक्ता पि च
मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणयोः सगुणेश्वर्येतेताः समधिगम्यते न च मन्त्रार्थवादे प्रभवस्यज्ञान

४३

स्वनिष्ठात्वं कर्तुं शक्यं करण रोष बाधक प्रत्यक्षो भावात् ॥ त्रिधा हि मन्त्रार्थवादाः ॥ प्रमाणांतर विरुद्धा
र्थवाचिनो विरुद्धार्थविषयाः प्रमिता र्थाश्चेति ॥ यथा धर्म एवावेर्दिवाद दर्शनाच्चिरितिः ॥ अत्रिर्हि मन्त्रार्थ
पजं ॥ एता एव सते ॥ जस्वीन्नाद इंदियाधी यशुमान् नवतीति ॥ तत्र विरुद्धार्थे प्रगुण वादो वति सतिः तत्रा
पि पो वपिथो न वादे वगुण निष्ठा प्रती यते ॥ प्रमिता र्था विरुद्धार्थे प्रगुण वादो वति सते ॥ तत्रापि पो र्था
पयोत्वादे वगुण निष्ठा प्रती यते ॥ प्रमिता र्था विरुद्धार्थे प्रगुण वादो वति सते ॥ तत्रापि पो र्था
नं विज्ञानमस्तीति स्थितं निरात्मन वादे ॥ ननु परार्थत्वादर्थापानां श्रयमाणार्थत्वं नास्तीति तदिदं
मसमीक्षितं बचनं हि परार्थत्वं मिथ्यात्वहेतुः ॥ ३ ॥ नयं हि निष्ठाकारणं करण सेषो बाधक प्रत्यक्षो
वेत्सुक्तं ॥ नहा प्रयाजादीनां सरूपाभावः परार्थत्वाद् ॥ युगप्यते ॥ न च गर्भदासारी नां विद्यमानस्य
हि स्वार्थतापमार्थतावा नासतः शंश विप्रार्थोपयोगि त्वाभावनिः ॥ धंदा स्तु ॥ तिवप्रियोजनं कवाणस्यो
नयं दश्यते ॥ मर्थवादगतम्पः पदे मः परार्थप्रतीतिः ॥ ततो वाक्या र्थाविगतिः ॥ तस्यास्तु कृत्वार्थपु
रुषार्थोपयोगि त्वाभावनिः ॥ स्तुतिविप्रियोजनं कल्प्यते ॥ न हि प्रयोजन वशात्सदसत्वे किं तर्हि प्र
त्यक्षं वशात् ॥ तल्लोलादिच दतो विग्रहत्वादि प्रतिप्रमानं प्रमाणं तरा विरुद्धं च प्रतीति शरणैर्युक्तं म
न्युपगन्तुमिति च विधि निरेव रूपव न्वमपेक्षितमेवं हि श्रुयते ॥ यस्मै देवतायै ह विर्गही तं स्या
ता ध्यायेदपद्धा रीष्य निति नीरूपस्य ध्यरानानु पपत्ते मन्त्रार्थवादे समर्थितं रूपमा श्रयणी वं न

नट.
धध

सुद्धि कश्चित्प्रित्यस मतिप्रसंगेन पत्तु न देवताधिकरणे विग्रह वात्वादि निराकरणं तदेव तातः
 फलमिति सांख्या द्यो न न्यते तदभिनिवेश निराकरणं तत्र परमिति द्रष्टव्यं ॥ शुद्धस्य तदनादर
 अवगात्तदा नराणां तत्त्वते हि मनोहि मनोहि मनोवृत्तिमात्रसाध्यत्वात् विधायाः शुद्धस्याप्यधि
 कारत्वा माशंक्य निराक्रियते किं दुर्दर्शनाच्च ॥ संवर्गविधायानामभ्युत्ति पौत्रायणं शुद्ध शब्दे न परानु रथ
 शक्तिः अहहारे त्वाशुद्ध तवैव सह गोवि रस्ति ति सिद्धा तस्त ॥ न तस्य वैधत्वा त्वर्ध्वं ही व त्रस्य विधाया
 अनधिकारः पनयनाध्ययनाथा धिगमा नावाद्य द्विः पुक्तं न तत्समर्थं ॥ योगि कस्तत्र शुद्ध शब्दः
 प्रयुक्तः कथं ॥ हंसचचना दस्य जानातेः शुद्ध स्य ना शोको नातः कश्चल एन मेतं सतं सयुग्वान भिन्नचैव च
 माहे सना दर अवगात्तते घनवनात् या सपपरिधलिः तद्दृश्ययोरेकमुष्टिमादुवा वाज गामेतस्मादेतोः
 शुद्धत्वं किं पुनः कारणं शुद्ध शब्दे न श्रुति मनासीत् सत्त्वतेः हिरेकेण राज्ञः शुद्ध स्य नी आत्मवः परो
 क्षज्ञानो त्या पना पना हं हृषणो धनार्थ सर्वज्ञो स्मृतिप्रकाशयितुं ॥ द्वात्रिंशत्त्वगत्ते श्वोत्तरत्र चैत्ररथे
 न विंगत ॥ इतश्च जामे न श्रुतेः द्वायत्रिंशत्त्वं कथं संवर्गविधाया मुत्तरत्र वा कपशे चैत्ररथे नाभिप्रता
 रिण्य सहस मुञ्चुरणं द्विः ॥ द्वागम्यते समानजातीयानामेवै कस्या विधायां संकीर्तनं पुक्तं किं पुनस्त
 द्विः ॥ अथ ह शोणकं चका -- वेयमभिप्रतादि च केन योगादेतेन चैत्ररथं कापेया पजेयं स्तमेका
 किं न सन्नाघस्या ध्या सन कुर्वंस्तस्माच्चैत्ररथानामेकः चैत्रपति जायत इति हं देगागा नां दिरा

धध

त्रैक्यते ॥ संस्कारपरा मर्शा तदभावा भि लायाच्च ॥ इतश्च विधाया मनधिकारः संस्कारस्योप नयन
 स्य नस्य परा मर्शा त्वं कीर्तनात् विधा प्रवेशे तं होपनिमे अधीहि ग व इति तस्य वा ना वात्रि ला पादविधाना
 त शुद्धश्रुतये विण एकजातिर्न च संस्कारमर्हतीति श्रुतेः ॥ तदभावनि र्दृष्टिगोचप्रयते भा शुद्धत्वभाव नि र्दृष्टि
 ते नि र्दृष्टे स तिजावाल मुपनेति मनुशासितुं च गो तजस्य प्रयतेः स मिधं सोम्या नवोपत्वाने ह्येन स त्या द
 शा इति ॥ अवगाध्यनेर्ध प्राप्तिष धा त्स्य ते श्वश्रवण ध्यपन तदर्थ परिज्ञान तदनु शाना नां प्रतिषेधाच्च
 स्मारणा देदमुपश्रवण तस्त्व भज तुभ्यां श्रोत्रपरि मूरणं तस्मात् शुद्धसमीपेना ध्येत म् इति ॥ कश्च नात्
 कदवप्रीपुपयते ॥ यद्विदं किंच जगत्सर्वं प्राणा एजतिनिःसृतं महद्भूयं वर सुधतं य एतद्विदु र म ता
 स्ते न व तीति ॥ तत्र संशयः किं पंचवृत्तिं ति वायुः प्राणः किं वा ब्रह्मेति किं वा वयुर्कं प्रसिद्धे वायुः प्राणः
 स मष्टि र्वा हि नावे नावस्मि तः ॥ यद्यपि दं ब्रह्म प्रकरणं तथापि श्रुतिर्वली यस्मा ति पूर्वः पदास्तत्र
 जगत्परिवर्तमानमेजति कं स्पते क जगत्ता निः प्रसिद्धेः ॥ एवं प्राप्ते क्रमो ब्रह्मो व प्रलि पत्तयं कस्मात्स
 वापर पर्या लोचनात्प्रतीति स्तदेव श्रुतं त ब्रह्म तदेवा म त म्मुच्यते इति पुरस्ता दुपक्र मादु तरत्रा पि
 नया दस्या निस्त पति कयात् पति सूर्यः नयादिदं श्ववयुश्च मत्सु द विवि पंचम इति तन्म दुतरत्रा
 पि नया दस्या पति तेस्मिन्वा क्यो ब्रह्मे व नि र्दृष्टं गम्यते न वायुः कस्मा जगतः कम्पनात् ब्रह्मणे हि नि
 र्विकं जगदिता तं म्पते स्वव्यापदे वि यमेन प्रवर्तत इति त्वर्थः ॥ ज्यो ति र्दर्शनात् ॥ ० ॥ एष सं प्रसा

होस्मात् शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्बन्धस्येन रूपेणाग्निनिष्पद्यत इति तत्र सन्देहः ततोपहं-
तेजः किंवा ब्रह्मेति किं तावद्युक्तं ततोपहंतेजः प्रसिद्धेः अथ पदतः परोद्भवो ज्योतिरिति परप्रत्ययिज्ञाना-
त्परं ज्योतिरित्यध्यवसितमिह तत्रास्तीति पूर्वः पक्षः सिद्धं तस्तु तद्वत्प्रतिपादनाय प्रकरणासमुत्था-
द्य-आत्मा पदत पाप्मेत्युपक्रमार्थेन त्वेव तेभ्योऽनुव्याख्यास्यामीत्यनुसन्धानादशरीरं वा वसतं न प्रिया-
प्रियेस्पृशत इत्यवधारणादशरीरो वायुरिति च दृष्टान्तोत्पादनात्परमकारणं ज्योतिर्जीवस्योपसंपन्नमनस्य-
पदत इति परस्मिन्नाग्निज्योतिः शब्ददर्शनादिति स्थितं ॥ आकाशोऽप्यन्तरत्वादिप्रपदेशात् ॥ आकाशो वै-
नामनामरूपयोर्निर्वहितातेपदनात्तद्वत्तत्त्वमसं आत्मेति श्रुत्यते ॥ तत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं वा-
पर इति ॥ भूताकाश इति प्राप्तं सै ॥ अवकाश एवेन तस्य नाम रूपनिर्वहत्वं संभवतीति प्राप्तं ते उच्यते ॥
परवाकाशः कस्मादर्थोतिरत्वेन अपदेशात्तत्राकाशस्य तेपदं तरेत्याकाशस्यापि नामरूपत्वात्तद्यति-
रेकेण जिधानादिति शब्देन ब्रह्मत्वात् तत्त्वत्वं कीर्तनं युज्यते ॥ आकाशस्तद्विगादिति स्पष्टं लिं-
गीगं नामरूपनिर्वहणमन्यत्रापि स्यादित्याहं कातिरेकः ॥ सुषुप्त्युक्तां सोऽर्जुन अपदेशादिति वर्तते
ऊहदोरण्यके यत्र पावके कतम-आत्मेति योऽर्थविज्ञानमयः प्राणैर्गृह्यत ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रमस्त-
विषयनिरूपणं क्रियमाणं किं संसादिस्वरूपपरं किं वा परमात्मस्वरूप परमिति संशये विज्ञान-
मयः प्राणैश्चित्ति लिङ्गात्संसादिस्वरूप प्रधानमन्वाख्यानमिति प्राप्तिरूपः पररूपपरमिति ॥ कुतः

सुषुप्तावुक्ता तौ च शरीरात् जेदेन परस्य अपदेशात् प्राप्तं तेनात्मना संपदिद्यतो न तं किं चर्द्धे वेदे-
ति प्रब्रह्मपासवत्तद्वत्तत्त्वमसं परमेश्वरस्तेन संपरपृक्तो जीवः तथेच्छात्तावत्प्यशरी-
र-आत्मा प्राज्ञेनात्मना स्वरूपं तद्वत्सर्जितवातीति युः पुरुषरूपमे प्राणसंबन्धः सोऽनुवादः प्रमाणात्तर-
सिद्धेः ॥ सर्वोपाधिरहितं चैतन्यमनं त्वस्वरूपमप्रतिपादनाय तत्तत्प्राप्तिसंवापमहानज-आत्मेत्युपसं-
हरस्य संयोगं पुरुषो न त्वागतं पुण्येनानन्वायमंगतं पापान्तीर्णं हि तदासर्वेशिवानाह्वयस्य भवतीति ॥
पुण्यपापाभ्यां मसंष्टं सप्तशतं कातीतं विज्ञानात्मनः पररूपं परमात्मसंज्ञं दर्शयति ॥ पत्यादि-
शब्देभ्यः ॥ ॥ इत्यस्य सर्वस्य वशी सर्वस्य वशी सर्वस्य शानः सर्वस्याधिपतिरिति पत्यादिशब्देभ्यः प-
रमात्मनि श्रुयते ॥ ॥ इति शरीरकमीमांसाभाष्ये नगबद्धास्करप्रणीते प्रथमोऽध्यायः सप्तमी च-
पादः ॥ आनुमानिकमप्येकेषां मिति चेन्न शरीररूपकवियस्तगृहीते दर्शयति त्व ॥ आनुमानिक-
मनुमानेन वं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते ॥ अविशब्दः संज्ञावन्नायाकावद्वा-
पुप्यते ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति पुरुषोक्तोक्तः व्यक्तं प्रधानमिति तत्त्वक्रमः
सारव्याक्तः प्रत्यक्षिज्ञायत इति चेन्न शरीरस्पर्शरूपकवियस्तस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणात् केन चित्सा-
दृश्येन वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरकल्प्येन रूपकं ॥ यथाचारताम्रतं चक्रवाकस्तनीति आत्मानं रश्मिं विद्धि-
शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिद्वयसंयुतं विद्विमानः प्रयैग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणिरुपाया ऊर्विषयास्तेषु

अठ-
४६

गोचरात् ॥ आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणा इति रथकुं द्विदशयित्वेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन सो
धनः परमाप्नोति तद्विदोः परमपदमिति दर्शयति ॥ कथमिति जिज्ञेयः ॥ पराध्यायार्थेन अपरमनः
मनस्तपरा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा ॥ महानरः परमयुक्तमयत्कात्पुरुषः परः ॥ पुरुषात्रपरं किंचित्साक्षात्सा
परागतिरिति इन्द्रियेभ्यो ध्यानां परत्वमतिरुहत्वा दुःखवचनोत्रपरशब्दः ॥ पूर्वस्मिन् ग्रंथे शरीरस्य
सन्निधानमयत्कशरीरं प्रतिपद्यते पादशेषाच्चेति च शब्दः सर्वस्मात्परमपदस्य परत्वमिह विवक्षितं
दुर्विज्ञेयत्वात्तथा चैष सर्वेषु भूतेषु गृह्योक्तान् प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सत्त्वमया सत्त्वमदृशि
जिरिति वै सवस्यपदस्य दुर्दर्शत्वमुक्त्वा तत्प्रतीत्युपायं दर्शयति ॥ यच्छेदाग्रनसि प्राज्ञस्तद्वैज्ञान आ
त्मनीतानामात्मनि महति तद्वैज्ञानं आत्मनीतिवाचं समस्तवा ॥ यैन्द्रियव्यापारं मनसि संवदेत्सुखं
तन्मनो ज्ञातमिदं बुद्धिस्तु रूपे नियमे येन मनो नाम संक्रयका मस्मरणं हितुः ॥ बुद्धिः पुनरभ्युवसाया
त्मिका तस्याश्वधर्महंकारः ते बुद्धिमनसीदृशः ॥ कारणेनैव तवादिन इच्छति मातां बुद्धिं महत्यात्म ति
हो जे रुरिस्थाययेयता ते वशांते प्रपञ्चातीते सर्वव्यापिन्यदृशः ॥ सत्त्वमया वाह मस्मीति भावयेत् ॥
सनकादौ च योगशास्त्रे भूयसे वयोगः प्रदर्शयते ॥ ध्यानं धारणा समाधीरिति ध्यानमभिप्रेतार्थं प्राप्त्वं
यि चित्तेकाग्रतो न्यते ॥ प्राज्ञैर्लेंद्रियबुद्धिमनसां युगपत्साधनं धारणाः श्रद्धा त्रयः ॥ सांनिध्य
चित्तासमाधिः ॥ उक्तं चे सनको न ॥ न योगादुत्तमं स्थितियोग एव परागतिः ॥ देवमहर्षी यश्चैव योगे

४६

न श्रेयतागताः ॥ अस्मिन् मानोऽपि कुर्वति निग्रहं मनसः सदा मननिर्वेदं सुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मतो हितमि
ति ॥ नस्तत्त्वं तु तदहंत्वात् ॥ कथं पुनः शरीरमयत्कशब्दाहं मित्साशंका निवृत्त्यर्थस्तशब्दः शरीरकारणं भूतं
तत्त्वस्य तु तदहंत्वात् ॥ कथं पुनः शरीरमयत्कशब्दाहं मित्साशंका निवृत्त्यर्थस्तशब्दः शरीरकारणं भूतं
हममयत्कितमीश्वरशक्तिरुद्यते त्वमचेतनं ॥ यः सर्वेयमाकाशदिरचेतनं प्रपञ्चो जायते कारणं नृ
का कार्यस्थलमपिशरीरमुक्तं ॥ कार्यकारणयोरन्यत्वादित्यभिप्रायः किं पुनः कारणः स्यात्तेशरीरे
प्रबुद्धतत्त्वतस्तस्यैव व्यपदिश्यते ॥ तदहंत्वादयत्कशब्दाभावात् ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ यत्कामतमनस्य
पगम्यते तदेव नः प्रधानमित्साशंकाहं तदधीनत्वादीश्वराधीनत्वादव्याहता वस्थायाः तदजिज्ञेसं नित्य
मचेतनं प्रधानं न सिध्यति तत्राव्याहृतमर्थवत्पुण्यमते प्रयोजनवत् ॥ न हितेव न विना प्रपञ्चो
त्यतिः संभवतीति केचिद्व्यवच्यते ॥ अपरमत्वा सत्त्वमिदं शरीरे स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मीमि
ति व्यपदिश्यते ॥ कस्मात्तदहंत्वादयत्कः शब्दस्यापञ्चांगभूतानां प्रति पुरुषं सत्त्वावस्थाकाचित्कर्म
कारितास्ति ॥ तदन्तरं प्रति प्रतीवंहतीत्यत्र प्रसाध्यते ॥ तस्मिन् शरीरे पञ्चबाह्वर्णकादशेन्द्रियशक्तये बु
द्धिश्चेति तदहंत्वं शरीरं दृष्ट्वा कश्चित्तिगीयते तिनवन्धो बन्धो उच्यते ॥ तेन च मुक्तो मुक्त इत्युच्य
ते ॥ तदेतदाह ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ सत्त्वमशरीराधीनत्वादर्थमोक्षयोरथेव दिति दर्शयति वचन
मिन्द्रियेभ्यः परत्वं यथा ध्यानां तथा महतो जीवा दयत्कस्य परत्वं शरीरं रथमित्यत्रापि लिङ्गं श

शरमुपातं तेन विना संरक्षणं गच्छति नावाहृतः प्रवृत्तमेव सत्सु शरीरक्षितुषु पपन्नं द्वितीयं पारम्पर्यं
 लिंगशरीररहितः परमात्मैतिततः परत्वं तस्योपपद्यत इति ज्ञेयत्वाद्वाच्यं ॥ ज्ञेयत्वेन सांख्यैः प्रधानं
 स्पर्शते ॥ गुणपुरुषविवेकज्ञानात्म्यमुक्तिरिति हतत्वात्वात्र प्रधानमव्यक्तं ॥ वदतीति चेन्न प्रतीतिप्र
 करणत्वं ॥ ज्ञेयत्वेन वदति मुक्तिरिति चेदशक्यं मस्य शरीररूपमव्यक्तं तथा ॥ रसं नित्यं मगन्धं वस्त्रं पदनाभुनं
 तदं महत्परं श्रवं ॥ निगच्छाप्यतं मत्पुत्रमुखात्ममुच्यत इति ॥ न प्रतीतिस्तस्य हीदं प्रहं करणपुरुषाच्च
 परं किञ्चित्पुत्रमात्रं प्रधानस्य प्रक्रियास्ति ॥ कथं पुनरीश्वरविषयं ज्ञानं जीवस्य मुक्तिकारणं न हि
 जीवविषये क्त्वातेन तैमिरिकस्य द्विचंद्रज्ञानं निवर्तते ॥ वचनसाध्यादिवतीति चेत् ॥ वचनाशब्देनाप्य
 निवृत्तावित्यस्य मुक्तिरुपपादयितुं शक्यते ॥ ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकं दृष्टार्थत्वात् तत्र प्रकाशकत्वात्
 दीपवत् ॥ अत्रोच्यते ॥ कथं पुनरुपपद्यत इति चेदज्ञेयं परमोपपद्यत इति चेत् प्रकाशकत्वात्
 या निवर्तते ॥ ततश्च स्वरूपं प्रपद्यत इति किमत्र चित्रमत इदमुक्तं निवाप्यतं मत्पुत्रमुखात्ममुच्यत इति
 त्रयाणां मेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ इतश्च ज्ञानं प्रधानं एव शब्दो ॥ धारणेन याणां मग्निजीवपर
 मात्मनामुपन्यासो वक्तव्यतया प्रश्नश्च ज्ञेयतया एवमिति प्रकारविदेशो ग्रन्थात् ॥ प्रकारे निदिश्य
 ते ॥ सत्त्वमग्निं स्वर्गमध्यं विदुः सः प्रकृतं प्रधानं मच्च मित्यग्निप्रश्नो वेयं ज्ञेयं विचिक्षाम
 तुष्ये स्तीये केनायमस्तीति चेत् के एतद्विधा धामनु शिष्टस्य याहं वदन् गामेष च तस्मिन् जीवप्र

प्रश्नः ॥ सोमनस्य प्रश्नापेक्षया यत्ततो ब्रह्ममेव प्रधानं इत्यत्रास्माकृततादृशतात् ॥ अमुत्र न तादृशतादृश
 स्तत्त्वशेषसितद्वयदेति परं विषयप्रश्नः ॥ उपन्यासोपि लोकादिना ॥ अतस्तु वाच्यतस्मै ॥ यो निमये प्रप
 द्यते शरीरत्वापदे हि न ॥ स्यात्तज्ज्येन संतियथा कर्तव्यथा श्रुतमिति जीवविषयं प्रतिवचनं ॥ न ज्ञानं
 ते प्रियते प्रियते वा विपश्चिदिति परं विषयमेव नास्ति प्रधानं स्येति तात्पर्यार्थः ॥ मरुद्वयं ॥ इतश्च मह
 ध्वं बुद्धौ सांख्यैः प्रयुक्तस्ततो न ज्ञानं विवेकश्च ते वेदाहमेतं पुरुषं महात्तं तथा व्यक्तशब्दः शरीरेन वि
 व्यति ॥ चमसवदविशेषाच्च श्वेताश्वतरुणमजो जनिषद्विभ्रुयते ॥ अजामेकं ज्ञेयं मुक्तं कृष्णं व
 र्णः प्रजाः सज्जमानां सरूपाः अजोश्चैको यजमानो नृशेते जहास्ये ते नानुक्तं नो गायत्री न्युदितेति तिर
 याणां मघिनारायणोपनिषद्विभ्रुयते ॥ अस्मिन्मंत्रे त्रिगुणलिंगा प्रकृतिः सांख्यं स्मृतिप्रसिद्धा प्रलयमि
 त्वायतो अतः प्रधानं प्रतिगम्य मेवेत्याशं कानि शकरोति न प्रधानं मेव न मंत्रेण निदिश्यते कस्मादवि
 शेधात्तदो हि तादृशद्वानं रक्तमुक्तवर्णं वा चिनां सर्वत्र विशेषा धमसवद्विस्मयमसुदुर्बुध
 इत्यस्मिन्मंत्रे च मनःक्रिया योगाच्च मसशब्दो यथा विशिष्टस्तथेह पि ननु तत्र इति तथा र इति वाक्य
 शेषादिश्च मसो गम्यते ॥ अत्र कथं विशेष इतीति रतः प्रकृतं ॥ ज्योतिरुपक्रमादुत्पत्त्याद्यधीयत एकोतु
 रवधारणे ज्योतिरुपक्रमो यथा ॥ प्रकृतेः सज्जोतिरुपक्रमात्प्राते न प्रकाशे केशाखिलं नो गायत्री

धीयते. हा तिहेतौ यद्गुरो हितं रूपं तेजसस्तद्भयं यत्. शुक्लं दंतदं पांय त्वत्सं तदत्र स्पेति शाखां नरे वि
शेषदर्शनात्. अ विशेषश्रुतिर्विलीयते. यथा येन चतुर्धा करोतीति विशेषश्रुत्या पुरोडाशं चतुर्धा करो
तीति सामान्यश्रुतिर्विलीयते तद्वत्. कल्पनोपदेशश्च मध्याह्निकविरोधः. चशकः संभावनायां ईश्वर
दुत्पन्नायामपि चराचरप्रकृतावनारादस्य कल्पनयोपदेशाद्विरोधो यथा कां विद्वां बहुवकरोप
ख्याकश्चिदज्ञो नु शेते. अ परोजहाति तथेमां प्रकृतिमविधाननुशेते अपगताविद्यातिमिरोजहातीति
महावा नां परस्य रनेदपरमात्मना वानेहः केन तरंगादिनामिव सत्येव. मेकस्मिन्नेकपरोनमुच्येत इ
त्युपपद्यते बंधमोक्षवस्था मध्याह्निकविरोधादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेन्याधेनुत्वं सादृश्या
त्कल्पते. न संख्यापसंग्रहादपि नानाभावात्तिरेकाच्च. यस्मिन् पंचपंचजनाः आकाशश्च प्रकृ
ष्टितः तमेव मन्युः आत्मानं विधानब्रह्मात्मतो मत्तमित्यस्मिन् पंचपंचसंख्या द्विविषया अपरा पं
चसंख्या श्रूयते. ततश्च पंचपंचकाः पंचविंशतिपद्याः संपद्यते. अर्थांतराश्च स्मर्यते रव्यैः. म
लप्रतिरबिलुतिर्भूराद्याः प्रकृतिविलुतयः सप्तजोडकस्तविकारो न प्रकृतिर्न विलुतिः. पुरुष इ
ति अत्रोच्यते. न संख्यापसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं अपिशकः संभावनायां कुतः ना
भावासारव्यकल्पितानां पंचविंशति तत्त्वानां दृश्यभावात्. अतरेण पंचसंख्या विनिर्नयनं

नास्ति यत्रावांतरसंख्या नि विशेषतः संख्या शब्दे हि प्रयुज्यमानो जातिगुणक्रियाचोपासयप्रयुज्यते ॥ न
चात्रांतरा लोपंच संख्या निवेश निमित्तमन्यत मत् पश्यामः ॥ तस्मादिक संख्ये संज्ञाया धितिसमासो नुस
र्तव्यः पंचजनानां मके चित् ॥ तेषां चेति संख्या विशेष्यते ॥ यथा सप्तर्षयः सप्ततितेनेकोपिसप्तर्षि स्तथा
जनशब्देपिनतत्वे प्रसिद्धस्तस्मात्प्रत्य निज्ञानं अतिरेकाच्च यस्मिन्चित्तिसप्तम्यात्मा निर्दिश्यते तथाक
शश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशेति दिव्यते ततश्च सप्तविंशतित्वानि संपद्यते ॥ ० ॥ प्राणद्वयोवाक्यशेषात्
के पुनस्ते पंचजनाः प्राणद्वयः कथं वाक्य शेषात् प्राणस्य भुतं च क्षपणं रुतं श्रोत्रस्य श्रोत्रं च संस्था चं म
नसो ये मनो विदु रिति ॥ ज्योतिषैकेषामसत्य नमाध्यं दिनानां मन्त्रेण दूरणं असं सत्यने ज्योतिषा दूर
णमेकेषां न तेर्ज प्राणद्विभुतं च पंचजना इत्यस्मात्पूर्वस्मिन् ॥ मन्त्रे तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति प
रंति ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु न यथा व्यपदिशं शोक्तेः ॥ क्वचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते ॥ आत्मन आ
काशः संभूत इति ॥ क्वचित्तेजः प्रमुरगाते जोरुजते ति क्वचित्प्राणदिका सप्राण मसृजतेति ॥ क्वचिद
क्रमा लोक सृष्टिः स इमो लो कान् सृजतां जोमरी चीर्मा वमाप इति क्वचिदसृ ॥ त्पूर्विका सृष्टिरसदा
इदमय आसीत्ततो वै सृज्यतेति क्वचिदसन्निराक रेण सत्पूर्विका सृष्टिः कथमसत् ॥ सत्ताम
तेति सत्त्वे तसो म्येदमयं य आसीदिति सृष्टिर्नाम विप्रतिपत्तेः स एव पने को नैकं ब्रह्म जगत्कारण
मित्याशंक्य निरा क्रियते च शब्दस्तु शब्दार्थः ॥ यथा शब्दः प्रकारवचनो यत्प्रकारं संबोद्धत्वा दिगुण

ख्यानाभ्यां प्रश्नस्तावत्तैष वाजाकिषपुरुषोप्यस्यिष्टकृत्वा एतदभूत् कुत एतदागदिति व्याख्या
मपि वक्ष्यामः न कश्चन पश्चात्प्राप्तिं प्राण एवैकधा न वक्ष्ये तस्मात्तन्मनः प्राणायामात्तन्मनः वि
प्रतिष्ठाते प्राणोऽयो देवा देवैः स्यो लोका इति सुष्ठु सकाले समस्तं करणं ग्रामेन सा संख्यायं जीवो
नं प्राप्तात्मानुप्रविश्य स्वस्यः संभ्रमसन्तः पुनर्नो गायगच्छति ॥ सोयमिन्द्रो च वेदितव्यो नञ्जीवः
अपि चैवमेवैवाजसनेष्विनः एवमेवाधीयते तत्राजिवाला क्पजात शत्रु संवापरूपा मारव्या पिकाम
वताप्यप्रतिवचने नवतोय एष विज्ञानमयः पुरुषकौ षत्सु भूतकुत एतदागदिति प्रश्नः प्रतिवचन
मपि एषोत हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इत्याकाशशब्दब्रह्मणि प्रसक्त इत्युक्तं दहरोस्मिन् तत्र
काश इत्यत्रानु ननु पुनरुक्तं मिवाभाति न दोषः न प्रतर्दने जीवस्य रव्यप्रमाणलिङ्गो ब्रह्मो पल
क्षणार्थं व्याख्यातुमुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया त्रिविधं धर्मपासतं तत्राजिमेतः इह तु पल
क्षणार्थं नितिके चित् ॥ अथ वास्तुतः सुपलक्षणार्थं तथापि विशेषांशं काशकते दशयितुं पु
क्तं तत्र वक्तुं सतोपदेश वामदेवते परमात्मोपासेनं मासेव विज्ञानातीति वक्तुं तदेकवाक्यचाञ्चोतर
मपि ब्रह्मविषयं वाक्यजातमिह पुनरेवमाभायते ति हो वान्नात शत्रुं केष एतदा लाके पुरुषोत्त
मकृत्वा एतदभूत् कुत एतदागदिति वाजोके वप्रतिपत्त्या स्वयमेव जात शत्रु रूतमुक्तवान् ॥ हि

तानामहि तानाद्यं प्रस्तासुतदा नवति यथा सुष्ठुतः पश्यन केचन पश्यन्त्या स्मिन् प्राण एवैकधा
नवतिः प्रासुष्ठु तदेव वाक्यसर्वैर्नामनिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानेः सहाप्येति सपराप्रतिबुध्यते य
थाग्नेर्ज्वलतः सर्वादिशो विस्फुलिङ्गविप्रतिष्ठेरेव न वेतस्मात्तन्मनः प्राणायामात्तन्मनः विप्रतिष्ठ
ते प्राणोऽयो देवा देवैः स्यो लोका इति नान्तरमात्मलिङ्गविस्फुल्लं कीर्त्यते ततो जीवमुरव्यः प्राणलिङ्ग
यो मुरव्यत्नमेव युक्तं यस्य वैतर्कमेति च कर्मेति च कार्यशब्दः क्रियावचनः प्रसिद्धमिति समाधानं
जगदाचिदात्मकं शब्दस्य तदनुसादित्वाञ्चोतर वाक्यप्रवृत्तेः प्राणशब्दः परमात्मपरो निश्चीयते वए
तदागदिति कोत्सधि करणवाचिनः परमात्मवाचित्वेन प्रयोगादाकाशेशेतदिति च परमात्मनि स्वाप
संकीर्तनात् ॥ सतासोम्यतदोसम्प्यौ नवतीति चातएव सर्वत्रापरितोषात्परिहारात्तरं वक्तुमाहा
न्यार्थं तु जैमिनिरिति ॥ वाक्यान्वयात् ॥ दहस्य के मैत्रेयी ब्राह्मणे श्रुते नवाश्वरे पत्युः काशा
येत्पु पञ्चमनवाश्वरे सर्वस्य काना पसर्व प्रियं नवत्यात्मनस्तु काशा यसेवं धर्मिणं नवत्यात्मा वा
श्वर इत्यर्थः श्रोतं तद्योनिदिध्याजिदिध्याजिस्तयो मेमैषान्न नोवाश्वरे दर्शनेन श्रवणेन प्रत्याधि
ज्ञात्वाते नैर्दसर्वविहितमिति तत्र संशयः किं विज्ञानात्मप्रतिपादनं परइति किं वापरमात्मप्रतिपा
दनं परइति तत्र सर्वपक्षवादी सम्यक्ते विज्ञानात्मा प्रतिपाद्यते सदृशनादि क्रिया विषयत्वेनोपदिश्यते

५८.
५९

तेजाया पुत्र वितादिनो ग्पजातमात्मनः प्रियं न वतीति निर्देशत तथा विज्ञान धन एवेतैः सो भतेः नः स
मुत्पायतायेवान विनश्यति न प्रेत्य संता स्तीतिः समुत्पायन वचना तथा विज्ञानार केन विज्ञानीयादिति
कर्तुं वचनेनोपसंहारा देवजातेः निधिधियते परमात्मैव वचना तथा विज्ञानादि विषयो निर्दि
शयते कुतो वाक्यं न्वयात् वाक्येनामेकार्थप्रतिपादन परं विज्ञप्मान साकांक्षावत्पदं परिगत
मुच्यते तत्रोपक्रमोपरहास्योः पर्याप्तोऽयमात्मनस्पदजातस्य परमात्मप्रतिपादन परतया न्वया
वगमादस्य तत्त्वस्य नाशास्ति विचिन्तेनेति मेनाम तत्त्व प्राप्तिस्तदेव मेव हि ति मेत्रेप्या या तन वक्ष्यः
प्राप्यत इह मात्मज्ञान मवतारयति स्म ॥ तथा ल विज्ञानात्सर्वविज्ञानमुच्यमानं परमात्मनोऽयत्र नो
पपद्यते तथा ल बाह्यं प्रपंचकुर्वतो दोषदर्शयति सर्वत परादौ द्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति तस्मादात्म
नोऽप्यतिरिक्तमिदं जगदित्येव धारणात्प्रपंच कारणं ब्रह्मात्मनि वक्षित इति गम्यते इदं सर्वं पद
यमात्मैति चोपसंहारात् ॥ अस्मिन् ह तो भूतस्य त्रिषु स्थितमेतदप्येव इत्यादि वचनाच्च प्रतिज्ञा
सिद्धेर्लिङ्गा मास्मरथ्यः जीवेनोपक्रम एव कथं प्रीति तदुपपद्यमानार्थमादरः तेऽप्राप्तनि विज्ञा
ते सर्वमिदं विज्ञातं न वतीति स्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धेर्लिङ्ग गमकमेतत् यत्प्रियादिसन्ध्याना प्र
माणान्तरं सिद्धेन जीवोत्काजीवेन वाक्योपक्रमेण मित्यास्मरथ्यो मत्वते स्मयस्य संनिधौ जीवन सिद्धे

५९

ततस्मात्तदने शंशप क्रमाः क्रियानवी जीव परयोर्ने होस्ती स स्या निप्रायः ॥ उक्तमिष्यत एव कानादित्यो
दुलोमिः जीवः परमात्मनोऽतन्निन्नः तस्य पुनर्ध्वनिध्वनि ध्यान समाधि सम्पन्नस्य शरीरे दिव्य
संधीता दुर्लभमिष्यतो मुक्तपक्षस्थ स्या या मेवेता न जीवोपक्रमे इत्यौ दुलोमिराचाप्येति न्यते स्म श्रु
तिरपि न ईदृशाने नेममर्थं ज्ञापयति लयधानघः स्पन्दमानाः समुद्रमानाः समुद्रप्रतिष्ठांग छिन्ना मरु
पेवि वौहा हाय तथा ध्विषा नाम स्तादि मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ॥ पांचरात्रिकाऽप्ये
वमाहुः ॥ आमुक्तेर्नेद एव स्या जीवस्य च परस्य च परस्य च ॥ मुक्तस्य च न जे होस्ति ते दहे तोर नावत
इति ॥ अवस्थितेति काशकृत्नः ॥ न प्रकृतिविकार जायो नाप्यसंत निनस्य जीवस्य मुक्तपक्षस्था या
मनेषा प्रतिः किंतु धुत्क्रमण त्याग विजीवरूपेण परमात्मनो व स्थानादनेदेनोपक्रम इति काशकृत्नो
मन्यते स्म ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाप्ररूपे व्याक बाणीति पदस्यैव जीवरूपे
णव ॥ स्थानं दर्शयति ॥ १० ॥ ननु यदि पर एव साक्षादयं जीवो नाम स्यात्तर उपदेशोऽनर्थको मैत्र
व्याः सवाण्णमहानजः आत्मेति न हि सर्वशस्योपदेश प्रयोजनं ॥ अत्रोच्यते ॥ सम्पगाह नवा
नस्ति ते दोषादिका ल प्रवृत्ता विद्या कर्मोपाधये सयो हि परस्याहं जीवो नाम यथा ने विस्फुलिं
गाः यथा काशस्य पा र्थिवाध धिज्ञानोपाधुव छिन्नः छिद्रप्रदेशः तदंशशब्द ब्रह्मण शक्ता वेदो य
था च वायोः प्रतिशरीरं पंचवृत्तिः प्राणसंथायं निजा निन स्थगो जीवः संसादिनकरादि मुक्त

५२
५२

वः॥ तस्य मुक्तये विद्यो पदेशो यं वानुसंस्कारावस्थायां विविधवासनायोगात्पुंश्रेयः प्रार्थयमानायां
जीवानामुपदेशः किं वमाणोर्थवाननैयायिकाः अप्याहुः ननु मुक्तिप्रार्थनारागोरागश्च बंधनहेतुः क
थं मुक्तिः॥ अत्रोच्यते॥ रागो हि परमात्मविषयोऽयः समुक्तिहेतुः विषयविषयोऽयः संबन्धहेतुः शास्त्रो
दयं विना गोगम्यतेः अथाः कामयमानो यो कामो निष्कामः प्राप्तकाम इति॥ यथा स्वनाय्यागमवेन
मधुमयिती ननु कर्मसहितं ज्ञानं यदि मुक्ति साधनं ततः केन एव मुच्यमाने पुंसंसारतवत्त्वं स्यात्॥
उच्यते॥ कौयं न वतः सम्मोहः को हि नामानुपहतबुद्धिः प्राप्तममृतमयीः त्वं तज्जितो मृग तस्माननु
धवित्मातृत्वादि श्रुतिः श्रेयः प्राचयति॥ तदृशं कितेनोपादेयं॥ अनेता न च संस्कारा हिता न जी
वानामंतो नास्ति समुद्रोदकवत् तस्यास्त्राभावात् च मुक्तिरपि गम्यते॥ जगच्चानुच्छिन्नमद्यदप्यते॥ त
था का जांतरे किंच यो हि जगतः स्वरापा लयिता संस्तुता च स एव चिकित्सा वेत्स्यतिः किंतया चिंतया
तिगंभीरयाः विरम्य मुक्तये प्रयतस्वेति॥ केचिदत्रमायावादिनो ब्रुवतेः स एवेश्वरः साक्षाद्देहेष्य नु
प्रविश्यावस्थितः स एव संसारी नान्यो तो स्यति त्रिको जीवो नामेति॥ कथं तस्य संसारित्वमिति चे
त्॥ अविद्याकृतनामरूपो पधिवशादिति॥ तत्र ब्रूमः॥ कस्येयमविद्या न तावजीवस्य वस्तु भूतस्य
तस्या न भुपगमात् नापीश्वरस्य नित्यविज्ञानप्रकाशत्वावशाद्ज्ञानं विरुध्यते॥ यदि च संसारित्वं त
देव श्वरत्वं विरुध्यते॥ सुखदुःखमोहादिरहितत्वहीश्वरत्वमुच्यते॥ तद्योगी त्वं च संसारित्वं तद्वत्

५२

सारित्वासंसारित्वयोरविद्याविद्यात्वयोर्वंधमोक्षयोश्चैकस्मिन्मात्मनिसमवायविरोधात् शीतो
सयोरिवान्यतरपदित्वागोवलात् प्राप्नोतीश्वरश्चैव संसारी संसारी चेनेश्वर इति॥ अमुतिश्चासं
सारित्वं दर्शयति निष्कलं निष्कलं शान्तं निरवंधं निरंजनं॥ अवधं निधमुच्यते॥ अंजनमविद्या
सा च जीवानां॥ अविद्यायामंतरे वर्तमाना इति श्रुतेः॥ तस्मादस्य ईश्वरस्तदंशो जीवः संसारीति वलाद्भुप
यं न वेति चात्र श्लोकाः॥ अवलं मननं ध्यानं ब्रह्मचर्यं समादिच॥ अनपेक्ष्य मपो हेतसा ला जीवो यरीश्व
रः॥ विश्वरूपो यन्माया नारदाय व्यदर्शनात्॥ उपरुसंतं वांस्तावत्स्वेष्टपात्रगवान्प्रभुः कानुदिश्व
स्ते जेन्मायायां तदाह नर्थिका संसारिता कथं कुर्यादात्मानं स्वयमिच्छया स्वयं निर्मितमायात्मा वेदा
तश्च वलादिना॥ ज्ञानं प्राप्नोति मुक्तये सर्वज्ञं त्रिकः ब्रूमः॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो युगपन्न हि सं जवेत्॥
एकोपाधिविनिर्मुक्तो को लाभः परमात्मनः देहांतरेषु दुःखित्वेयदिवाभ्युपगम्यते॥ एकोपाधिवि
त्पर्थः क्लेशस्ते निष्प्रयोजनः॥ ते पुंचे वास्तिदुःखित्वं क्लेशश्चे निष्प्रयोजनः॥ ते पुंचे वास्तिदुः
खित्वं क्लेशश्चे निःप्रयोजनः॥ हृदिकीटाद्युपाधीनामनंतत्वात् न कदातस्मात्पुनरुत्पन्नः सर्वज्ञः स
र्वशक्तिर्निरंजनः॥ ईश्वरो भुपगंतव्यो जगत्सृष्टि लयकृत्ते॥ अथेतु स्वयमुत्पत्ति तदर्शनाः प्राहुः
अपहतपाप्मा स्तिरूपमात्मतत्वं कर्ममं अवण मन नादि नियोगानुष्ठानेन सबनियोग अपंच प्रविला

पन मायादयस्त्रिस्त्रिंशदर्थमेवेति तदेतदप्ये शजपुत्रमस्मानिः॥ प्रपंचप्रविलापनमश्नु वंः
 पुरुषमात्रेण कर्तव्यमिति॥ यदि चात्मतत्त्वमपहृतपाप्मादिरूपं क्रियते॥ अनित्यत्वे प्राप्नोति धर्मरा
 दिवत्॥ न च प्रपंचप्रविलापने॥ अस्मिन् कृते वस्तुतस्तत्त्वमात्मतत्त्वं नवति नहि प्रदीयेनांधकारात्
 एतेह तेघटः कृतो नवति॥ यथा बाघदस्य विनाशो कृतो न घटविनाशः कृतो नवति॥ अर्थत्वात्॥ एवम
 चापि॥ न च नियोगः प्रविलापनमायादयतीति शक्यते बकुंतस्याकारकत्वात् न च तस्य प्रविलयो
 र्भिन्नुतत्वात्॥ यदुल्लेखितमात्मना तत्सर्वं नियोगमस्तु के ध्यारोप्यव्यवक्रियते मदितावज्जिगे
 गः शकार्यको लिङ्गादिप्रत्ययः॥ सपुरुष व्यापारकर्तव्यतामात्रेण पयति मतेतजु हयादिति॥ अ
 यमतेव रूपो नियोगः तस्य कागतिः स्वयं प्रमेयत्वात्॥ प्रमाणरूपता तस्य कल्पयितुमशक्यं॥
 प्रमाणत्वात्॥ यदप्युच्यते प्रपंचस्य मिथ्यात्वमागमादवगम्यते॥ स्वतएव तु प्रसदादीनां प्रा
 णाप्यमिति तदप्यसत्सर्वत्र हि परतएव मिथ्यात्वं गृह्यते॥ न स्वतः॥ यथा श्रुतिकाराणां न रजत
 तानस्य मिथ्यात्वं न तेनैव तस्य गृह्यते॥ शास्त्रेणैव तस्य प्रदीनां मिथ्यात्वं परिशिध्यते॥ तस्य मि
 थ्यात्वात् प्रपंचविमिथ्यात्वं सर्वदेवस्यात्॥ न विदुर्विदुर्देवतायास्तत्त्वं मिथ्यात्वं वा॥ न हि पुरुषैर्वा
 वाः क्रियंते येन तदशादवतिष्ठेर॥ इत्येतैस्समाजा के दिवसा मय्यां दर्शने निष्पद्यते॥ तदना

नेनास्ति त्यलमतिप्रसंगे नष्टो नोप्ये च तत्र तत्रानयो मया प्रविलापप्रविलयवादिनो निर्वाकरणं
 विस्तरेण कृतमिदं पसंक्रियते॥ यदुक्तं विज्ञानयन एवैतेभ्यो कृतं तस्य इति विज्ञानेकरसः शरीराकार
 परिणतेभ्यो कृतं तस्यः समुत्थायताम्येवानुक्तानि विनश्यति॥ तत्त्वतमोपाधिकं रूपं विज्ञातीत्यर्थः॥
 प्रेत्य विशेषसंज्ञानिवर्तते॥ मुक्तः परमात्मानवतीति समुदायार्थः विज्ञातारमित्यपि सर्वस्य विज्ञाता
 रं परमात्मानं केनाप्यतरेण करणे न वा विज्ञानीयादित्यर्थः॥ न हि मुक्तवस्था यामात्मातरं करणे
 तरं चास्ति॥ प्रवृत्तिश्च प्रतिज्ञा एतदुपरोधात्॥ उक्तं प्रधानं जगत्कारणं नवति किंतु ब्रह्मेवेति तत्रे
 दमादिष्यते॥ चेतनानां श्रीशृणोराजवैव स्वतः प्रवृत्तीनां निमित्तीकारणत्वमेव दृष्टं नोपादानकारणत्वे
 अवेत्तानां तु मदादीनां दृष्टं तत्र निवृत्तं नवतीति॥ तद्विदानीं वलादेवं रुज्यां॥ अमुप्यासर्गानुपपत्तेरि
 ति प्राप्ते निधीयते॥ प्रवृत्तिरुपादानकारणं च शब्दाज्जिज्ञातकारणं च॥ कुतः प्रतिज्ञादृष्टं तयो
 उपरोधादवो धनात्॥ यदि ब्रह्मेवोपादानकारणं तत्तदुक्तमुपपद्यते॥ उक्तमादेशं शमप्राप्तो
 येनाश्रुतं श्रुतं॥ नवत्यमते प्रत्यक्षं विज्ञातं विज्ञातं नवतीति॥ यथासौम्येकेन मत्पिंडिन सर्वमत्पु न
 यं विज्ञातं नवतीति कार्यकारणयोरन्यत्वात्कारणानुस्यूतमेव हि कार्यमितो वगतेहेतो कार
 णकार्यसाप्तानेनावगतं नवतीति विज्ञानमाप्तिः कार्यस्योपपत्तेर्भूवसानप्रविलयः॥ तत्र मत्के
 नचिदुक्तं प्रविलयमानः प्रपंचो विज्ञातो नवतीति तत्त्वबुद्धेत्वेति तस्मिन् रूपे दृष्टाव्यं॥ न च

नर-

५४

नुमानेनास्माभिर्जगत्कारणं वर्ण्यते. येन राजादिदृष्टं तं मपेक्षामहे ॥ अग्निधोपदेशश्च ॥ इतश्चो
पादानं ॥ तदैक्षत बहुल्यं प्रजायेयेति बहुजगामातिसंकल्पपूर्विका प्रवृत्तिरनिधानं ॥ साक्षाच्चो
ग्याप्ता नाते ॥ इतश्च सर्वाणि कदाचिन्मतामाकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं व्यतीत्यु
त्पत्तिप्रलययोराम्नानाद्यतश्च पदुत्पद्यते तत्रैव तत्प्रलीयते. यथा दधियां भूतग्रामः ॥ आत्मकृतः
परिमाणत् ॥ इतश्च तदात्मानस्य यमकुरुते त्याक्तनः कृतिः करणं कर्तृत्वेनात्मानिर्दिश्यते ॥
कथं पुनरात्मनः करणं संभवतीति ॥ परिणामादिति परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परि
णामयामासेत्यर्थः ॥ शक्तिविद्येयं कृतवान् अनंता हितस्य शक्तये चिन्मात्रासां विद्येयं करोति
सृष्टिस्थितिकाले यथा सूर्ये रश्मीनां तद्वैवसे हरतिः तथा च मंत्रवर्णः श्वेताश्वरेतराणां न तस्य
कार्यं करणं च विधद्यते न तस्मिन् श्चाम्यधिकश्च दृश्यते ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वात्मा
विकीर्णानवकाशिकाचेति न च च न जायते ॥ जोतिरिति तस्मात्स्वतंत्रस्य शक्तिविशेषोपसं
हारो न विरुद्धो सत्रकारः श्रुत्यनुकारी परिणामपक्षे सत्रयो वक्तव्यः यमेव एतदो ग्येवाकाशकार
त्तिकाराभ्यां संप्रदायमतः समाश्रितः ॥ तथा च्चाक्षुषं परिणामस्तस्यादध्यादिवदिति विगीतं ॥
विष्टिन्मूलं मासाया निकरो द्योतितं माया वादं आवर्ण्यं जो जो कानामोहयंति ॥ यो नि
श्चिह्नीयते ॥ इति हेतौ कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म यो निमित्तं धायत भूत यो जिनो निरुपा

५४

दानकारणं दधिवी यो निरौषधी नास्ति इति दर्शनात् ॥ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ एतेन प्रधानवि
राकारणं व्याप्तेन सर्वे परमाशब्दिकारणवादा हेतुव्याख्याता वेदितव्याः द्विरव्यासोऽप्यायसमा
प्तिघोतनाय ॥ १७ ॥ २४ ॥ ॥ इति शरीरकमात्रासां नाभ्ये जगवद्वा स्वरप्रणीते प्रथमोऽध्यायः ॥ ५
स्मृत्यनतकाशतोषा प्रासदुः इति चेत्तात्पर्यं त्वनवकाशोऽप्यसंगतः ॥ प्रथमाध्याये सर्वज्ञे सर्व
शक्तिब्रह्मजगतः कारणमिति प्रतिपादितं स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः ॥ परस्परं नानातर्कदास
विजृम्भितं च सृष्टिः कृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिस्तानां धान्मित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनार्थं द्विती
योऽध्यायः आरभ्यते ॥ अत्र सारं व्याख्यातव्यं तत्त्वैवोपादानकारणं निमित्तकारणं च ततः क
पिलमहर्षिप्रणीतं ब्रह्मिहं प्रत्यक्षं तेन नवकाशो निर्बिषयवंस एव होषस्तस्य प्रसङ्गो मन्वादिस्म
तीनां दुर्धर्माधर्मप्रतिपादनार्थं ॥ एतादर्थं क्वं नास्ति ॥ अस्यास्तस्मै तेस्तत्वावबोधविषयत्वा
त्तदसंवेगात्पुननवकाशत्वं तस्मात्प्रवानमेव जगदुपादानकारणमत्युपगन्तुं श्वेताश्वत
रश्रुतिश्च कपिलमाहात्म्यं दर्शयति ॥ अक्षिप्रसक्तं कपिलं प्रसक्तं मये ज्ञाने निर्जर्ति जायमानं च पश्ये
दिति तीर्थं कस्य कपिलमहर्षेः सम्पदं श्रितवान् भक्तानुसारेण वेदां नार्थविधारणं कर्तव्यं न
स्वतंत्रतपे तन्निप्रायः एवं प्राप्ते प्रतिबोध्यते ॥ नैतदैवमस्य स्मर्थं नवकाशोऽप्यसंगतः इति

स्मृतिवलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्मृतिवलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्मृतिवलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्मृतिव
 लमेव दर्शनीयाः प्रितिशतत्रयमात्मनां च जज्ञेति कथ्यते तस्मात्कृतमुत्पन्नं त्रिगुणं
 जसतमेतिहासे यतः सर्वाणि भूतानि नवस्मादिगुणगगने यस्मिंश्च प्रत्ययं याति पुनरेव युगं
 येनैष यः पितरो देवा न हा भूतानि धातयः नहुः माजहुः मत्वे देवगन्तारामणे इवे अहं सर्वस्य न
 गतः प्रत्यवं प्रत्यस्तथेति गीता यामन्य विरोधे च श्रुत्यनुसाहिणा स्मृतिरुपादेयाः तौ च चेत्तु
 तुर्न जगद्वा जमुक्तं तदिह स्मृतिव प्रमाणं तदुक्तं प्रमाणं न दाणे विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति च न
 मानसि तिष्ठति स्मृतिविरोधोऽयं स्मृतिः कथितस्येति स्थितं या पुनः श्रुतिरुदाहृता तत्र कथि
 लशब्देन हि राण्यगतीः सवितु मंडला वस्यो निधीयते क कथि लवर्णि त्वात् तथा चोक्तं पुराणे
 आदि त्प संस्थाः कथितो यजो निरिति तस्यामे च श्रुतावे कं हिरण्यगर्जं जनयामा सूर्यं म
 नो बुद्ध्या श्रुतपो संपुन निजिः न ह्यप्रदु रूषो वेदाश्रुतेः रवतः प्राप्ता एपात् इतरेषां चानुपल
 ब्धेः इतरश्च सांख्यस्मृतिर्नादर्श्या प्रधाभादितरेषां महदहंकारत आत्राणं लोकवेदयोः दनु
 लवर्णि हा भूतप्रवृत्ति चैनः बुद्धिरन्तःकरणं तदर्थं आह ह्यारः प्रसिद्ध एव एतेन योगः प्रत्युक्तः
 इदमिति देश सूत्र मेते न सांख्य स्मृति प्रत्याख्याने न योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या ननु

चासादसां कायांसादश्च प्रतिपादनमिति देशः का ज्ञानुत्पाशं कोतिततदु ज्यते श्रुतो योगोपदे
 शात् तं तं वादिवात् पातं जलादिनां योगशास्त्रा एतं तदुप निवृत्तानां प्रधानादीनामपि श्रुते तत्त्व
 शुद्धिः कृष्णचित्पातसादिति देशेन व्यावर्त्यते कः पुनर्धे देवो गोपदेशः श्वेताश्वतरोप निव
 दिजिरुम्यं तं स्थाप्या समं शरीरं हृदि द्याहि मनस्तस्य निवेश्य तथा दृष्ट्या पते जो निः श्वेसं मु
 स्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्तेन तपे गुणे प्रसं वृत्तेन तस्य योगेन जरीरा नहुः स्वप्नासुषुप्ता
 ज्ञिमयं शरीरं इति श्रुतु श्रुति संवादात् सम्पददर्शनी पायो पदशांशस्य तथा च विप्रतिपन्नो शा
 स्पात् मय्या त्वं पुरुषाणामन्यथा र्थदर्शितं च समवात् न विलक्षणत्वादस्य तथा च चशब्दात्
 इत आरभ्या पादसमासे स्तको वृत्त्येन सांख्यादीनां ध्याने पस्त स मा धानं क्रियते ननु चो
 दनायाः रवतः प्राप्ता एपा कथं तर्क निमित्तोपपत्तिः संजायेत्र अतो धते सिद्ध वस्तु विषयत्वादे
 रासा नांतत्र च तर्क स्या विप्रवेश दर्शनात् माथात्म्यानि सो नित्यो वेति विचार्य नित्य एवेत्यन्या
 र्यते श्रुतिश्च तर्कानुप्रवेशं दर्शयति श्रोतव्यो मतव्य इति न चेत्तत्र जगत्कारणं संप्रदाते वि
 लक्षणत्वादस्य का प्यस्य प्रवृत्ति धर्मानु विधायित्वे हि प्रवृत्ति विकारजावोदः सुवर्णकद
 लवर्णो न चेहं कारण धर्मस्य चेतन्यस्या काशा दिव्यु वृत्तिर्दृश्यते न च यमसिद्धो हेतु ब्रह्म

भट
५६

कार्यत्वादेव तद्वमनिवृत्तिं पाषाणदिद्युतुमिमी महेन नुचपदिशरीरं द्रियविषयाणां चैतन्यमल्य
मगम्यते तेषामपि देवदत्तत्वात् त्वत्तत्रत्वात् नोहजोग्यत्वेनां ह्यभावं प्रतिपद्येतरनचलो के
चैतन्यं ते जाप्रसिद्धं प्रजोच्यते केचिदग्निमरुचैतन्याः केचिन्नविमरुचैतन्यास्तत्र ग्रणप्रधान
जाकोनविरुधे अतएव वाप्रसिद्धिरुपपद्यते न क्रमो न लोपादीनां चैतन्यास्ति चेप्रत्यक्षप्रमाण
नं वा प्रमाणमस्ति हिताहितप्रवृत्तिविद्यत्पदर्शनादिमेवाचैतन्यं पदस्मरत्तद्वैतदाण्यं तस्मात्
हि जाविचैतन्या लोकादप्यतिप्रतिज्ञा मात्रमतः सिद्धो हेतुर्विजलाणत्वादिति किंच तथा त्व
मचेतत्वं च शब्दादवगम्यते विज्ञानं वा विज्ञानं चेति ननु चमदप्रदापो ब्रुवंजैस्तन्ने जरोदाते हि
चमदादानामप्रसिद्धचैतन्या नामपि चैतन्यं आच्यते नैतदेवं ० अस्मिन्निमानि व्यपदेशस्तु वि
शेषानुसंगतायां प्रणिमातिन्यो देवतास्तत्र व्यपदिश्यते कथं गम्यते कौपीतकिनां देवताश
ब्देन विशेषणं देता ह वै देवता भूतं श्रेयसे विवदमाना इति तावा एता देवताः प्राणे निःश्रेयचे
दित्वेति तथानुगते चैतन्यं वेपके श्रुयते शिवा श्रुवा मुखं वा विशा दा प्रः प्रोणे कृवा नासि के
जाविशतदित्यमुदीपुत्वा क्षिणी प्रविशदिसी न्रिये वतुगतां देवतां दर्शयति यं पयि वीनवे
दयमा पो न विदुष्टि कातं प्यमित्राल एयेष्टयिमा दीनामनिमातिनी देवतां दर्शयति कथमतापी

५६

मिन्नं न जानातीति विशेषप्रतिषेधात् तस्माद्विलक्षणत्वात् न अलजगत्कारणमिति प्राप्ते निधीयते
दृष्टान्ते तु तुशब्दः पक्षे जावर्तयति सति सा दृश्ये प्रकृतिविकारभावो सति पुनः सा दृश्ये तदभावश्च
तिनैव व्याप्तिः सिद्धये न वै लक्षणत्वे हेतु रूच्यते सत्यपि वैलक्षणे दृश्यते कार्यकारणभावो यथा
भुक्ता दन्ती त्वेकशलो मनवादि वैलक्षणं जायते गोमया इक्षिको जायते शास्त्रकडुर्वा कुरङ्गा छर
इति सर्वत्र साधर्म्यवैधर्म्येन कार्यकरणविषये केन चिदंशेनास्ति यदि च सर्वसा दृश्यं स्यात्
प्रकृतेर्विकारभाव एव न स्यादस्ति चानापिकेन चिदंशेन सा दृश्यं आकाशप्रदेशो कार्यसत्ता भर्तृत्वा
दिधम्मनिवृत्तेस्तस्माद्विलक्षणत्वा दित्यसिद्धो हेतुर्पटु र्कमन्तम्य इति तर्कस्यानुप्रवेशं श्रुतिः श्री
वपर्तितनवी एवाश्रत्यामुक्त कौम्य उजायते क्वं तयोगमानुसादियस्तर्कस्तदुपपत्त्यर्थं सं
वातुजाय इति ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् शब्दस्य शाहिनी न इलणः शब्दस्य शाहिमत्वा
यं जायत इत्यसत्कार्यत्वाद् प्रसज्यत इति चेन्नैतदेवं प्रतिषेधमात्रत्वात् सत्कार्यत्वाद् वा दस्य
प्रतिषेधमात्रमेतन्न सत्कार्यत्वात् सत्त्वया प्रतिषिध्यते यथा सत्कार्यं नवतिनया तदस्य नमत्त्व
नित्यत्र वदपानः ० अपीतो तद्वत्प्रसंगादसमंजसं पदि चेतना चैतनस्य लभमुक्तं कार्यं जा
यत इति युक्तम्यते तस्यापीतो प्रत्ययवो ग्यां तदस्य संग द्यथा कार्यं स्य ज ममुक्तं न तथाकार

एस्या विप्रसज्यते इत्यसमंजसमौपनिषदं दर्शयति ॥ इतश्चासमंजसं ब्रह्म एव विनागप्राप्तानां
जीवानां पुनरुत्पत्तये पुनरात्मविसेसारप्रसंगः अथकारणे विकार्यपदये गे वावतिरुते तथा सल
पीतिरेवनस्यादित्यसमंजसं ननु दर्शयति तावात् ननु तद्वत्प्रसंगः कुतो दर्शयति तावात् यथाशय
वाप्योपीति गच्छन्तः स्वधर्मं हित्वा नां वमापुधंते यथ च लं दथवी विकाराः इधिवीमपि गच्छन्तो व
क्षादयो न तेष्वधर्मेण तद्वत्प्रसक्तिः तथा च प्रपंचः प्रविजीयमानः शक्यात्स ताकारण सत्रैरुप्र
विशति ॥ तथा वज्रलाप्येति प्रपंचो वरुणं हित्वा तु नै हतं न हाति क विना वस्या जल वाप्यये ति मुक्तं
नामुत्पानहेत्वता वान्तो तिष्ठे परितरेड विद्या कमन्तिव न्याइ तिष्ठेयु रित्यविरोधः स्वपक्ष दोषा
श्चासौ रम्यस्य त्रिगुणं चैतन्मरुपं निरवद्यं प्रधावे कार्या कारेण परिणमत इति स्वपक्षस्तत्रा
प्यस्य दोषस्याविशेषा नैकः पर्युज्योक्तं व्ययः तर्का प्राज्ञानां दप्ययथावमे यमिति वेदेव म
प्यनिर्दिष्टप्रसंगः ॥ चार्थोऽपिशब्दः तर्कस्यानवस्थानाच्चर्तं वेदं तदर्शनस्यासा मजसंके
पुनरयं तर्केनाम प्रमाणानामनुग्रहक उहो वधिगत तत्वेवस्तु निश्चि यमा एतत्तत्परिज्ञान
प्रयोजनो यथात्मनि नित्यत्वं अनित्यत्वं वेत्तुं ज्ञाप्यो नेतत्वे प्रमाणसंज्ञकान्नित्यत्वमनु जाना
ति ॥ तत्संज्ञवाच्चा नित्यत्वमुपेक्ष्यते सोयं निरूपणं तत्स्य सार्क इत्युच्यते ॥ तथा च न्या

यस्तत्र मविशत तत्त्वेर्थे कारणे पपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थं ब्रह्म सार्क इति ॥ ५९ ॥ इदं शस्यतीर्थकरं बुद्धि
वरुत्पादनवस्था नादे केन कपितेन क ए भुलावात का नम्रजे सावस्था भितोऽर्थः सी सो न्येन प्रति वि
द्यते अर्थपरेण प्रम प्यं इति परस्य र विरोधान्न सम्प्रज्ञान सिद्धिरयो च्यताम्यथाः नवस्थान
भवति तथा नु नैयं जगत्कारणमनु पादि निश्च हेतुभिः प्रधान प्रतिष्ठाप्यते न तं तत्रानवयो तत्रे
देव नवप्यनवस्थं स्थापे वाद विमोऽक्षा स्तर्का ली कयमत्पतातादिये विषये सा धर्म्य वैधर्म्यी
म्यो प्रत्यवस्थाना संज्ञानान्ता नुमानेना निप्रता र्थसिद्धिः कस्य विदितः श्रुतिमूलमेव जगद्दि
जावधारणमिति स्थितं ॥ एतेन शिष्यपरिग्रहा अपि व्याख्याताः एतेन प्रधानमनु निर्वहणमा
येनानेनाति निर्दिश्यते वैशिषीका धुक्तं हणं परिहृतं मशक्यमितिः मालातिः कस्यचिदहदि
त्येतेन प्रधानवाक्यता चो प निरा करणेन शिष्टैर्मनु व्यासम त्तिभि निरपरिग्रही ताः परमा
एवाहंकारण वादा व्याख्यातानि रस्तावेदित व्यापरिग्रहं त इति परिग्रहा शिष्टैर्वेन चिदप्यं
शेन परिग्रही ता इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ जोत्ता पतेर विभागश्चेत् स्या जो कवत् ॥ अम्यथा एव राक्षस्यते ब्र
ह्मणेन न न्यत्वा न्नो ह जोय पोर विभागः कथं नो कु जीवस्य भोग्यावते नो ग्यस्य च शरीरे दि
य विषय लक्षणस्य जोत्ता पतेरापत्तिरेकी तावः ततश्चासंम जसं दर्शनं लो कमसिद्धि विना
ग परिहोपादिति चेदत्रोच्यते ॥ स्या जो कवद स्म त्पदोपनयो विभागः परमात्मना वा विनागो

नर
५८

लोकं समुद्रेण न न्यत्येपि केन तरङ्गशङ्कां परस्परविभागेना जेहापत्तिरेवमत्रापि स्यात् ॥ जेहा
नेदयोर्हि सर्वप्रमाणसिद्धत्वादुपपत्तिः तदप्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥ जलणेऽप्यत्वं ॥ जोग्यतो
त्रुवर्गयोः सिद्धवत्त्वादिना गोवर्णितो ॥ ये दानीमनन्यत्वमसिद्धमिति साधयते ॥ अत्र वैशेषि
विकाः प्राहुः कार्यकारणयोरत्यंतं नैदः कारणमस्ति एतः शरावादि कार्यं नैदोपलभ्यते कार्य
स्पष्टो द्वाहरणद्विकार्यं न मत्ति एतस्यातस्तयोर्नैदोः सच्चकार्यमुत्पद्यत इति वैशेषिकामयं
ते तन्निराकरणं प्राहुः तयोरनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञापतस्ति
साधुविषयादृष्टं उपरीयते यथासौम्ये केन मत्तिरेव सर्वं मन्मायं विज्ञातं स्याद्वा चारंभणविका
रो नाम धर्मं मत्ति केत्येव सत्यमिति वाचोवागिंदियस्यो नयमा रंभणविकारो नाम धर्मं च विकारो
निधेयोपपत्तिस्तदधिधेयं नाम धेयं उ नममा लेभ्यवाय व्यवहारः प्रवर्त्यते घटेन उदकमाहरे
ति म एमय मित्यस्येदं व्याख्याने पदतर्हि व्यवहार हेतुः कार्यं न तर्हि कार्यकारणयोरनन्यत्वमि
त्याशं वपाह मत्ति केत्येव सत्यमिति कारणात् नैव कार्यमनानंदवदवति एते मत्समन्वितं हि का
र्यं मुपलभ्यते त्रिच विकारणधी नं कार्यं नाश्व महिषवदेवा तः का जतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्य
ते ॥ कारणास्या वस्या मात्रं कार्यं व्यतिरिक्ता व्यतिरिक्तं शुक्ति वदागमायाय धर्मित्वाच्चा न त
न नित्यमिति च व्यपदिश्यते तदर्थमेव मत्ति केत्येव सत्यमित्युक्तं प्रसक्तं सिद्धमेव हि सत्य

५८

त्वमसि न द्यते न विधीयते दृष्टांतत्वे गोपादानात् ॥ प्रमाणान्तरसिद्धो हि दृष्टांतो न वतितथावत्या च
सूत्रं लौकिकपरीक्षं दत्वा एणं पत्रबुद्धिसाम्यं स दृष्टं त इति अपागा द्ये रमित्वमिति वकारण
सना निरीक्ष्यमाणं कार्यगतिरिक्तं नोपलभ्यते ॥ कारणस्यैव तिरहितं न वतीत्यभिप्रायेण
उक्तं आदिशब्देनैतत्तत्त्वमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येवंजातायैक वचनं गद्यते तथा
च शुभं तरमात्म व्यतिरिक्तस्य प्रपंचस्य सत्यतां दर्शयति ॥ अथ नाम धेयं सत्यस्य सत्यमिति
प्राणवै सत्यं तेषामेव सत्यमिति युद्धि चान्तत्वमभिप्रेयात् प्राणः असत्यमिति ज्ञायात् अनुकेचि
न्मायावादं न वक्तारयति ॥ मत्ति केत्येव सत्यमित्यवधारणत्कारणमेव सत्यं कार्यमनंतमसत्य
मनादिकालप्रवृत्ता विधावत् ॥ शब्दं नैदः प्रतिज्ञासते न परमार्थतोस्ति यद्येवं प्रत्यक्षा कथं प्रत्य
क्षादि प्रमाणव्यवहारः कथं वा विधिप्रतिषेधशस्त्राणामर्थवत्ता कथं वामोक्षशस्त्राणानृते
न ब्रह्मज्ञानमुत्पाद्यते इति नायं द्योमिथ्यारूपो व्यवहारो बाधकप्रत्यया नावा दव्याहृतः प्रव
र्तते प्रमाणानि प्रत्यक्षादी न्यविधावद्विषयाणि न विरुध्यंते बाधकप्रत्ययमासाद्य निवर्तते अ
तएवाविधावत् ॥ एरुषविषयो विधिप्रतिषेधावुपपन्ना वसत्यस्य सती क्षणस्तत्य प्रतिपत्तिर्न
विष्पति यथा त्वमेभुजाभुनस्तत्त्वं लिप्यक्षरे ॥ अथ पारमार्थिकवर्णप्रतीतिरिति न च निर

नर
५८

वयवस्यात्मनः परितो मोक्षो ज्ञेयः तस्मान्मायायाः त्रिभिर्द्वयं च जातमिति श्रुत्वा त्रयो मतिः केलेव
सत्त्वमित्यस्यार्थो व्याख्यातो यदि च प्रपञ्चा सत्त्वत्वं मतिः कायाः श्रुत्वा सत्त्वत्वं प्रपञ्चं च ज्ञातुं कथं
वाच्यमित्यात्मनो गतं न तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तात्त्विकं हीदं प्रपञ्चं जातं पद्विष्टिर्जनचकारणो
षवाधकप्रत्यायोस्तः दृष्टिमादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणिनामनुकृतेः रतः पारमार्थिक ए
वायं नेहस्तन्निबन्धनश्च व्यवहारस्तथैव यदि च मिथ्यात्वं सिद्धं स्यात् ततो हि श्रोत्रादिव बाधक
प्रत्ययात्तावाप्युवर्तते बाधकप्रत्ययैवासाधनिकर्तृरिति कल्पनाद्युक्तं ननु प्रमिति वदविद्याः त्र
वि कारणोपपत्त्यात् तदतो प्रमात्वा एते दविज्ञानमुत्पद्यमानं मिथ्या स्याद्विज्ञानवत्प्रमोच्यते ॥ स
हेतुः परद्रव्यणुवत्त्वयोः स्वसिद्धांतं न बाधते ॥ प्रयत्नतवैवदोषमावहति यथा विद्याव
त्प्रमात्वा एव मुत्पन्नं चेददर्शनं मिथ्या तथा वै तत्र ज्ञानमपि मिथ्येव यो हि श्रोतामंतावाप्राग
वस्यायाजिर्विद्यावानेव हि सः ॥ अविद्यावत्त्वं चेन्मिथ्यात्वे कारणमसत्त्वपि बाधकज्ञाने मिथ्या
त्वमनुमानांतं प्रसक्तं त्रलज्ञानस्य केन वाप्यंते किं प्रपञ्चज्ञानस्य बाधकप्रत्ययोस्त्यविद्या
नत्वमेव तत्रापि कारणं जयता व्यपदिष्टं तत् समानं सर्वत्र मिथ्यात्वे तत्तत्प्रमोचोदः प्रसज्य
ते न जानेत च त्रलज्ञानं मिथ्याज्ञानत्वात्ता पञ्चज्ञानवद्यथा निद्रालक्षणास्य कारणोपपत्त्यावि

५८

शेषात्त्वप्रज्ञानस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते ॥ यथावा तैमिदिकावत्त्वंगतस्य ॥ सतो हि जं
ज्ञानमवशिष्टं न च तेषां बाधकप्रत्ययोस्तीति न चासत्त्वात्सत्प्रतिपत्तोदृष्टांतोऽस्ति न च
शशविषाणतकस्य चित्प्रतिपत्तिरिति स्ति यदुक्तं स्वप्रवदितं तदयुक्तं तत्रापि वस्तुवस्तु
चकं स्यात् तद्विषयं यदि ज्ञानं तदस्तत्पञ्चभुजस्य सत्त्वं च दृश्यं वा स्यादस्मिन्मार्गगतवपुन
न दृश्यं न ज्ञानमिति सत्त्वं न स्ति ज्ञानस्यापि प्रपञ्चांतः पातित्वात् ॥ न च तदात्मरूपमेव उत्प
नधंसित्वात् त्रिप्यक्षरमपि वस्ते वसं केतवशादुक्तं मशपात् इत्येहि विम्यास विशेषावस्थ
च ह्यग्राह्यं श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णस्य गमकं गम्या जेदेपि त्रिप्यक्षराणां देशंतरे जेदादृश्यं ते यदि वा
वस्तुत्वाद्भुक्तं चकारेदृष्टेव कारणप्रतिपत्तिः स्मृतप्रतिपत्तिचकरोत्यवस्तज्येति विरुद्धमिदमे
व हि वस्तुत्वं यत्सत्प्रतिपत्तिकारणत्वं नाम न हि शशविषाणस्य च चित्कारणत्वं दृष्टं पदपु
च्यते ॥ शंका विषमरणहेतुरिति ॥ तदसंदिग्धयमेवाशंक्यास्मरणमतिहेतुश्च नोत्पन्नोत्प
शोकेन कस्यचिन्मरणं यथा यथा नृदशमावस्थागतः कामो मतिहेतुस्तस्मादसत्त्वात् सत्त्वा
त्यप्रतिपत्तोदृष्टांतो नास्तीत्यवस्थितं ॥ अथागमात्पञ्चस्य मिथ्यात्वमते तदयुक्तं श्रोत्रप्रभव

नट.
६०

स्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वादर्शात्मकस्य तत्त्वमस्या दिवाक्यस्याभावस्तत्तत्त्वेन मिथ्यात्वे प्रति
पद्येत नेह नास्तीत्यपीह शब्दोपादानात्कारणस्वरूपे नानात्वे नास्तीति त्याह स्थित्यवस्था
यां तु कार्यमप्यस्तीत्यविरोधः स एषु नेति नेतीत्यात्मनि शरीराद्यनात्मपर्युदासेनात्मस्वरूपमु
पदिश्यते। त्याह प्रपंचाभावो यत्र हि दैतमिवेती च शब्दो नर्थको यथा विनतमिवेति अवधारणार्थे
वायथा अराजक इवेमाधानादिति। सादृश्यार्थो वायथा देधानेदिति। धर्मविष्णुलिंगादिवद्विधिं
विकारजातेयस्यास्य वस्थायां नवतितद्विदित इतरं यश्च पतिपुत्रतस्य सर्वमात्मैवाभूते दा
के वलेन कं विषयं पश्येदिति विशेषज्ञानं निष्पिधाते कारणप्राप्ता विलेखे सर्वमविरुद्धं का
चेपम विद्यातत्वात् त्वास्यामनिर्वचनीयेति चेत्। स एष एतन्मते तत्तत्तस्याः कार्यमिदं तत्त्वं
व्यवहारापकत्वे निर्वक्तुं सानशक्येति वचनं वचनार्थकं। यद्विनिर्वचन्या कथमाचा
र्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत्प्रतिपत्रपाचतया कथं व्यवहारः क्रियते किंचादिमतीताः नादि
वेति वक्तव्यमनादं हि त्वेनित्यत्वादुष्टे तु मध्यमशक्यं निमित्तप्रसंगः ब्रह्मवेत्तिमिते तदयु
क्तमित्युक्तं पुरस्तात् अथात्मस्वरूपं निमित्तमप्येतन्निमित्तनित्यता नैमित्तिकानुपरमादिति

६०

मोक्ष एव। अथ सत्यसती अविद्या तदसत्। भावाभाव रूपस्त्वात् उपपत्तेः न हीयुगपदेक
विरुद्धज्ञानसंभवः। अथाव्यासताकाशमाद्याविद्येत्युच्येते उच्यतां न संज्ञायां विरोधो वस्तु
त्वत्रप्राप्नोत्युत्पत्तिमवादेकुरादिवतनचाग्रहणमविद्याग्रहणभावसावस्तुत्वे रंधरे तु बाभावात्ततपाद्यव
स्तुचेरग्रहणं न वधातिरवपुष्यवत्तद्वर्णके वेदवस्तुं विरुद्धं मत्स्यं। धवदत एव निर्वचनीयं नुमविद्याया अम्यववि
द्याविपरानतानंदेहादिभ्यस्तदेतुं च ब्रह्मरूपाग्रहणं चोपि मयनेनामरूपं अविद्यारूपावमिति जगदपनिर्वचनी
यं नोस्ति निष्प्रवचनं निर्वचनमुच्यते ग्राहिवाप्यस्य एव निरुच्येते वाकर एतद्वाप्यग्राह्यो नित्यः तस्मा
त्॥ नेददृशं न मिथ्यापरमात्मनोः वस्याविरोधप्रपंचोत्पत्त एव वस्तुत्वं सत्त्वात्रह्मकत्वादाकाशादिपुत्रा अम्य
वादिमानुषेति प्रोक्तं कथं पुनः परिणामो निरवयवस्याकाशस्येति चेत्तत्रोच्यते परिणामस्वाभावात् न हीर
वत्॥ नुवत्तत्त्वं सर्वशक्तिमत्त्वं ॥ पापरिणामवेदम्यानमिति शक्तिर्वक्तुं ननु सावयवत्वात् न हीरस्य परिणामो
पपत्तिः उच्यते न सावयवत्वे परिणामिहेतुर्पदिस्यात् अंबुनोपि दधिभावेन परिणामः स्यादतोऽप्योजकं सावयवत्वं
रिणामस्वाभावादेव हि पपः परिणामतेन दापादं किमवयविकः परिणामे शक्तिरहोत्विदवयवानामिति नति
जस्तिनेव इत्येव वदोनामवतिरिक्तो भुवगम्यते मापादादृशना॥ ततः पाशिष्यादवयवानां शक्तिस्तेच निरे

निरवयवाः न ह्यवयवानामवयवाः संनिधेयत्वावयवस्य परिणामो वर्ण्यता अथावयवानामवयवाः कल्पितास्ते किं
 परिणामेनेति विदिन परिणमेरुद्धनिपपोदयेत तस्मात्सर्वेषामवयवानां परिणामिदं मन्तव्यं किं चावयवानामवय
 वकल्पनेनेष्टामप्यवयवकल्पने ह्यवयवादीरसमुद्रश्रुतेऽस्मादवयवानामानं त्यात तस्माच्चिरवयवस्यैव परिणामो
 दृश्यत इति त्रुल्लोपपद्यते। तथा च न्ययोधधानं दृष्टं तै न परिणामो वर्ण्यतेः अत्रापि च अत्रच्युतस्वरूपस्य शक्तिवि
 द्दोषलक्षणः परिणामो यथा तदुर्न सस्वरवतुतं तवः परवच्चपपाप्रव्यतस्वरूपा एतानां परात्मना वस्थानं यथा कथाप्युक्त
 स्वरूपाद्यापुरुषस्य घतदुतिसोपशक्तिविशेषोपसंसारवादः स्वरिभिराश्रितः प्रमाणवत्त्वमस्तु ह्यारस्येव तस्य एतः कल्पपरि
 णामप्रसंगः स्यादनिमित्ततासावि संविभुमिति च अतिविशेषताविकारापत्रमेव वसेतिसर्वतो कोमु स्येतप्रत्यक्षासि
 द्वाद्दृष्टेऽनर्थक्यमनो तुपपत्तेरुरस्य कल्पसमायावादेऽस्माभिर्निवृत्तमिति श्रुतिः अतिप्रमापातु मृदुति वि
 द्वादिस्मिन्निरपिमममापादुरत्ययेति अत्राभिप्रायने नहि सवांस्तनादृष्टं साधम्यं किंचिदुपपद्यते यथा तद्वद
 चेतना नामैव परस्परं परिणाम्येति च सास्मैकः परिणामो दध्यस्योदायस्योनेकः केशन खदंतपि क्षितादिन च
 एव यो एना भेरूपपरिणामः प्रतिज्ञात्साधर्म्यं धर्मस्य सर्वत्र यो जयितं शक्यं त किमु तचेतनस्य सर्वत
 स्म सर्वशक्ते स्वतंत्रस्पर्शस्यैव समधिगम्यमन गत्कारण ॥ स्वपरिणामो वस्थायतसः विवेकपास्यात्मानमे

६१

कमिहिताय परिणामवत्त्वमनुसारिण परिणामयति तया च श्रुतिरात्मन अकारः स भूतसत्ते प्रोक्तते निचा
 वेतनं मतो भूतं सजति स पंचेतन रूपेण दृश्ये वावस्थितः तया च दृष्टिं रता रमि मा स्ति सो दे वताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रवि
 स्तनामरूपेणाकरवा एति पचादेवानां नयश्च त्रिचरुस्ते मुक्ता महिमान एवैषा मेन इति संकल्पमात्रेण ते कथाभावं
 दर्शयित्वा पसंहरति च पस्तिशब्दे वदेवा इति तेषामपि यः स्वसे प्ररस्तस्य सामर्थ्यको वै दिनुमहंति दृष्टयत्न आसंयो
 क इह मवोचत कुत आनात कुत इयं विमुरा मे छिः अवाभिदा अस्पविसर्जनेना द्वा को वदपत आभ भववदपं विर
 छि यन आबुध वेवदिना दधे पदिवमयो अस्या घ्यतः परमेयोमनसो अगवेद पदिरानवेदंति स एव परमेष्ठिनः स
 द्यवस्था पां प्रविभक्तनाम रूपं विविध मोक्ष भोग्य प्रपंचवेद प्रसक्त पाव स्या पाव स्या या सा तन्निवृत्तानं प्रविभक्तं न
 वेदे तर्थाः श्वेताश्वतरा अर्वाश्वरम चिद्युगतिमामनं शीतमोश्वाणां परमं महे श्वरं तं देवता नां परमं च देवतं परमं
 तिपतानां परमं पुरस्ताद्विरामदेवं भवेरासाद्य ॥ न तस्य का व्यं करं च विद्यते न तस्य मध्यस्थि कुम्भदृश्यते परस्य श
 क्रिमे विधिं वश्रपते स्वाभाविको ज्ञानवभ त्रिपदा न तस्य कश्चिदतिरस्ति प्रोक्तेन वंगिता नैव वतस्य भिगं
 सकारं कण्ठधियाधियो न वा स्य कश्चिन्नितानवानराधिपति विविधा शक्तिः सावस्वाभाविकी न वा
 गं न कति नु वत्ता म्भुया कृता किं चोद्यं किं न्ना मनपरितुतं न च निरवयवस्य परिणामो नास्ति पयामनस
 कामक्रोधमोहमाहादेवः परस्परविभक्तलः समुद्रो म्मयद्वोद्वेति मनः स्वरूपे वा प्रच्युते तं दर्शितं चे

तत्सर्वं भवति पथावनभसो वायुर्वायोरग्निरिति ॥ असिदोऽष्टां न इति चेद्दधिरस्त्वं किं आवयंतां श्रुतिं
 नृणां सिद्धिं लो मय्यमाणां साऽनुपपन्नार्थवादिनां निमित्तं तावतिप्रियपश्यदृष्टत्वाद् नोपपन्न
 मिति चेदत्राप्यविशिष्टं शब्दं दुष्टत्वं न च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः स्येति विषये अथ प्रत्ययेनेदं शास्त्रं सृष्टिप्रतिपा
 दनपरं किं न ह्येते तदप्रतिपादनपरं सृष्टौ प्रयोजनभावाद् द्रव्यव्यवसायं तसिद्धत्वं हि मत्रोच्यते काप्यकारणयो
 रनन्तत्वादिभ्यो न हेतुना ते कत्वं प्रतिपाद्यते भवतासंवा प्रमसिद्धो हेतुः सर्गनभ्युपगमे विवदादिसंवे
 नित्यं मासकानां मिथसंस्तननेन च सृष्टिनिष्प्रयोजना विविधानां तन्ना भोगानां नार्थत्वात् सत्सृष्टि
 शब्दे द्विषेण भोगानां वाक्यमने अमिहोत्रादिभ्यः एव क्रियाकारकभावात् सकस्य अवधारण्यभेदमनरेण
 नुपपन्नेऽस्मावसिद्धं भेदं भेदमंगलकर्मकाऽवधारण्यपत्रेन भेदः शास्त्रादिति चेदभेदापि तथामासा
 त्मना सर्ववस्तुना तमभिन्नमुद्रा त्रिप्रत्ययगोचरत्वात् द्विविधं सामान्यं परमपरं सत्तामत्र एव गोवादिभ्यः
 चतनश्चाभेदाप्यशास्त्रादप्यसंस्तने अथ मनुष्येन सत्तामसर्ववस्तुन्यत्वमप्यतो सिद्धिभेदं सर्वं यदप्यसं
 तभेदः प्रतिपाद्यते शोभनमभ्यधापिमायेनानेन धर्मोपमिहोत्रादिभ्यः संतातादियः शास्त्रेणैवाव
 गम्यत इति विशेयं पश्यामः कर्मविधानां मापामात्रविषयव्यवहारं न वा क्वांतां वपरमाथं वस्तुविषयत्वमिति
 विरुद्धं भेदागोचरं पुनः प्रामाण्यं तु न्यत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतिपाद्यते न च सत्तामात्रं प्र

त्यस्तु विषयश्च दुरादीनां नियतरूपादिविषयत्वात् ॥ नवसत्तास्यो निष्पक्षेन चिदिदियेण विषयीक्रियते
 तस्मिन्नेव सिद्धा नद्विषयमिति प्रभवता मोधमनेष्टमंतो पदच्यते केचिदु विधातुः प्रत्यननिषेदु विपक्षि
 तइतितदनुतायते करूपादिविधानं च प्रत्यक्षमननिषेधकं स्वविषयतामात्रं परवसानादम्यनिवृत्तिरेभाव
 प्रमाणागम्यातथा हि स्वरूपमेव वस्तुनां परस्परविभक्तं ॥ नानात्वात् सत्संवेधभेदस्य विधायते ॥ दुरूपपटेना
 स्तिपटेनास्तिपटरूपं घटेन हि रतिदेशंतरभावाद्यन्योभ्याभाव उच्यते किं सैवेतामात्राह कंसर्वमिद्विषयि
 तिसद्वैः स्यादपिरूपं पश्येद्दधिरादिहृष्टपदपश्यादिविषयभेदग्रहणं द्विवस्तेति न तत्तिसत्ताविषयत्वं
 यथा नुवृत्तिप्रत्ययात् तत्रेष्टनेतथा गोवांतरसामान्यमपि प्रसज्यते तदाप्यभूतं च द्रव्यं भेदप्रत्ययसा
 मप्यति ॥ अतः सामान्यविरोधात् कं वस्तु सिद्धं मिदं च वक्तव्यं सत्ताज्ञानं ततो मतिरिक्तं तत्प्रसंगो नव
 स्यावज्ञानसत्तायेन तानेन तत्तत्ताप्यमेनेमपायतिरिक्तं सत्ताकाभावात् यथा सत्ताज्ञानसिद्धातिविधात्प्र
 त्यक्षमिति प्रतिज्ञाहानिस्ततश्च सत्तावादिनो न मनोऽपि न तानं न तेयमिति सर्वं न्यता प्राप्ता सकथं
 परं प्रत्यापद्येत सयं वाक्यं बुद्धादिसत्तामात्रप्रतिज्ञायादौ वे प्रतिज्ञः अपरविद्यानां बोधिते तद्दूरमुद्गी
 समुपासीतेत्यारूपां कमाधिकृतं पुरुषाणां प्राणापनां कायवासनानां च भेदमनरेण तन्मात्रं पत्रेः कथं
 मिदमापामात्रं प्रामाण्यं नरेण प्रतिज्ञातुं कं मिदं तमेकं कं करवाणं तिवहु दिद्वं परदेवता भवते सदभि

आयमतात्वाकोनामायामात्रं प्रमाणमन्तरेण प्रतिज्ञातं क्वं त्रितं त्रितं मे के के करवाणा निवृत्तिरुपपदेव
 ताप्रवृत्ते सदभिप्रायमतात्वाकोनामादशनिभये सर्वमिष्ये तु कल्पयितुमर्हं घटिचदृष्टसाधर्म्यं तादृशं नि
 र्णेतुमिष्ये तदा तत्वात् दममदृष्टमव्यक्तश्चायमवगमो भवतो न हि सूत्रकारः क्वचिन्मायाशब्दं प्रापुंक्त
 यत्र सप्रज्ञानायायामात्रं नुकात्मेनावाभियक्तं स्वरूपवत्त्वादिति हि यत्रोक्तं वैधर्म्याच्च न स्यादिति
 वैधर्म्यमुक्तमीदृशे न शिष्टमिति चारभ्य प्रत्यधिकरणं स हि मन्तरे एनोपपद्यते सूत्रकारस्य सत्यं नवका
 शदोपरभ्यासां र्व्युद्घातितुषणे दारणार्थं प्रत्यधिकरणं प्रयासो नर्थकः स्यात्तमायामात्रत्वे न वि
 परश्रुतेरिति चारभ्य भूता नामुसमादिविचारो नर्थकः स्यात्तनुसूत्रकारो न स्यात्ततोपि परस्योभय
 जिगं सर्वत्रातिवृत्त्यतिरिक्तं सर्वमायेति वृत्तिमैवं बोव ॥ स्तस्यधिकरणस्यावधिपदानप्रपं
 चाकारं प्रत्योपास्य किं ता हि निवारणं कारणमात्रमुपास्य मिति तास्यार्थं यदप्युक्तं मापां तु प्रकृतिविधादि
 तिरयुक्तं ॥ अत्र नामेकामिति तेनोवन्नभूत्ता प्रकृतिः प्रकृतासा मायाशब्देनाभिधीयते स्वविका
 लमिति प्रकृतिरुच्यते ताजायामपि वस्तुभूता प्रकृतिर्भूतिमयातिव्यपदेशत्वं क्वचिन्मायाशब्दः प्रकृ
 तिवचनो मायने पारिच्छिद्यते नयेति प्रतोच्यते यथेष्टमायातिरिति अपि च मायाशब्दमात्रेण कृत्स्नो
 वेदः सप्रमेयं स्वगीयं गच्छन्त्यथाभूतं प्रत्ययप्रमाणं असममिति वाक्यमपि तु रतिज्ञानो नमवर्तते

वेदाध्ययथावबोद्धमशक्त्यायथाप्रवर्ततामिति भावे बोधनञ्चैः इतश्चानमत्वं कारणभावेकाप्यस्योपभवे स्तनु
 मुपयो म् सिद्धे द्योते न देशं च रेकाभां च रेचोपभम्यते यत्र पुनस्त्वन्तत्र तद्वैराग्यं काभां च रेचोपभम्यते यत्र
 श्चोपभो न गोभवं मयेत्यनेन नुवाग्निभावेधूमो नायते नवानमत्वं तत्रे पमघातेः नित्रकाभां च रेचोपभम्यते यत्र
 त्रस्यैव पिता विनश्येत्प्रोत्थिति दर्शनादिह तत्पादानकारणपक्षेयानमत्त्वमुच्यते अस्ति धूमोपि भूतत्रय
 कारणं तेषां मेघां मेघधूमवस्येत्यनमत्वं सत्त्वं चरस्य इतश्चानमत्वं सदेवसीमेदमय आसारेनादृश
 द्वायस्य कल्पस्यावरकोभानस्य कारणं सत्त्वादनमत्वं कथं गम्यते सामान्याधिकरणान् असद्व्यपदेशा
 त्रेति चेन्न धमातिरेकवाक्ये वा ॥ असद्व्यपदेशमय आसीदित्यसद्व्यपदेशात् सत्त्वादिन्यसिद्धो स हेतुरिति
 चेदत्रोचात्तेन धमातिरेकव्यपदेशावापेक्षे धोधा मतिरेकाभियक्तनामरूपादनामरूपत्वं धमातिरेकेनास
 दित्यपदिश्यते को केपियदितिसंज्ञा यत्र मयपोगं वा सदिति व्यपदिश्यते कथमवगम्यते वाक्ये
 वा ॥ तत्सदासीदिति तच्छब्देन प्रकृतपरा मशीदस्य तत्त्वत्वेन दनुपपत्तेः पुक्तेः शब्दोत्तरश्च इतश्च
 कारणेकाप्यसत्त्वं पुक्तेः कापुयोक्तिर्मन्विदुतेनापत्तेन दधिशशविषाणं वामदृशदृष्टो जायते अ
 सत्त्वाविशेषाच्च तत्समोरप्युत्पत्तिः स्यात्तनुसूत्रकाराशक्तिनिषमात् अवस्था भविष्ये व्यतिरेति प्रमः
 सत्त्वास्माभिः पर्यनुपुते कथं कारणशक्तिनिषमरति असत्त्वाविशेषे मन्विदुस्मत्तु यो गेनो

भारत

तिवर्तते तस्मात्कार्यं पुनरेक्यं कारणाद्यतेः इत्युपां नु व्यं ननु तवापिकारणस्वरूपवत्कार्यस्य सिद्धत्वात् ॥ कारक्यापारैरर्थकः स्यात् ॥ अथाभिप्रायः भूतिचेदभिव्यक्तिः किं विद्या-मानउता विद्यमानादित्यदि सती कुंभकारादिव्यापारमर्थकं नुदरस्याख्योमितस्वास्तकार्यवादप्रसंगोः त्रयोच्यते तदेव कार्यं कुतः कारणमेव हि तांतामवस्थां प्रजिपद्यमानं कार्यमिति गोचरे अवस्था तदनेन नात्यंतं हेतुं हि युष्मद्वक्तृ पटयोर्दृष्टमिति लोच्यते तं नेदः किं त्वेकमेव वस्तु न हि निर्गुणं द्रव्यं नामास्ति न हि निर्देष्टव्यं योऽस्ति तथोपभवे रूपमविविधं नेदु नेदव्यवस्थायां प्रमाणं प्रमाणवद्धारिणं तथकार्यकारणयोर्नेदाने दं वस्तु भूषेते अने दध मन्वाभिदोषपायदोषधेरनेदुः सरवतरगाद्यात्मना वर्तमानो नेदु इत्युच्यते न हि तरंगादपः पाषाणादिषु दृश्यं येन तस्यैव ताः शक्रयः शक्तिशक्तिमतोऽप्यनन्यत्वमन्यत्वे चोपलक्ष्यते यथा नेदु हनप्रकाशनादिशक्तयोनिद्वा नेदाश्च पथावायोः बाणदिवृत्तिनेदेन नेदः तस्मात्सर्वभिकानेकात्मकनात्यंतं मभिन्नं भिन्नं वा तदेवं मत्तु स्तानमागमश्चास्मत्तत्वे प्रमाणं त्रयेवात्येन किं विदसीति विशेषः कोसावागयमः एषः सदेव सोमैदमग्र-आसीदिति दृशव्योच्यस्य कार्यस्य प्रभयकानेकारणत्वात् स्थानं दर्शयति यदा भिव्यक्तिरेतु अत्रादिसन्निधिस्तदा भिव्यक्तियदा सन्निधिस्तदा तिरोभूतिरेभूतिस्ती स्तु देहनां चान्ये हेतवस्तेषामप्यदृश्यादित्वात् सारस्याविशेषो मो गस्य च धर्मा धर्मानिमित्तत्वात्

त्माधर्मा नाम भित्तनमि भित्तकानदपे द्याव तस्य नवद्यते तन्वा भित्तकित्तिरो नावावस्थ ख्योपोरन्यो न्या न्या भि
 नवा दस्य तगवस्थानं मरकत प्रभे वेतरेषां श्रौत श्रद्धां श्रौत श्रद्धां तो अनुसंधात यो निरवपवो वर कणिकाणि मातांताम
 वस्यारथादुः स्वात्पू नीनवपु मयेते दशति ज्व महाज्जगो धस्ति ह ताति नहि मृमेनुपपन्नं नाम पथा च पुंस्त्वं विद्यामाने
 वयेव नवस्था याम भित्त ज्यते अन्यथा पण्य्य पिपुंस्त्व प्रसङ्गात् कथं वा असदस्य तिगीप तेन ह्यसतो न नि कर्तुं दं
 शशवे जा ए जायत इते स्य पिब पतो रुदरावक्रा दैद्यै वे स्यति वलिते तस्य नित्याशक्ति राहो स्ति ह नित्यानि स्यति प्रस
 ङ्गाः न्यानपे त्वा वा दधानि त्यासाप्यसे न कर्तव्या साप्यमेनेत्यवस्था प्रसेज्य तेनियत कारणे पादान् ननु न प्रो तिः श
 क्ती नाम नंतवो दृषम न्यसेका रु ए शक्त पानित्या एव तास्तु सहाकारि वशत्वा येन नयतीति तत्रोच्यतेः सहकारि भियउ
 पकारः क्रियते शेषेष्वेदु सद्यतेः तदसंतावयः सहकार्यस्य वस्था शक्ति नित्यत्वे तु नित्य कार्य प्रसङ्गादि सु क्तो दो
 षः अविवं मुव लीचिनः कुराद्ग्र ग्रहणं न प्रो तिसु व एकि एदु न पो रस्य तन्मदाद पिबपेनिके पठे परिमाण धियपक
 प्रसङ्गादि सु क्तो दो षः प्रमि श्रुति दशति वा द्यात्वा द्यसत्वा प्यगारे वैशेषिक पक्षोप्य संगत इति तददेव प्रमा एदु न्यवा
 दि पक्षोप्य नावा भ्वावो पात्रि रुभयो भाव इति दूरानं निरस्त वेदितव्य मुक्ति चोख्यात श द्यान्न राद भित्तः प्रमा स्ति
 वाना भित्त तेन पाकार एस्वरूपावरणं कथं विस्थ नच भित्त तेष वाव प्रमाणदिः पथा प्राला प्रो नादे दृ ति वायु नी नि
 नासिका दिरू यावस्थ कभराणां वस्थ नच भित्त तेन पाव प्रालादि पथा प्राला पा नादि वृत्ति वायु नी नि नासिका दिरूप

ने पुत्राणां यामेन निरुद्धः सुहृदेषां वनिहते निरोधो न कः पंचधातु यावत्सो त इतरपदे शादिना कारणादिदोषप्र
सक्तिः ॥ अथात्रोपः क्रियते हितस्मा करणमस्ति सवानुमानमादिशरणं दिद जागमे दं स परचित मिति स्मरणम्
समन इवेव माहोदोषपरिग्रहः कस्मादितर व्यपदेशादि निरस्य शरीरस्य व्यत्ययं व्यपदेशात्त्वमसीति ततश्च ब्रह्मणे
परस्वष्टुत्वं न ॥ शरीरस्येति ग्रामे निधाय ते अधिकं तु नेद निदेशात् तं शब्दः पदं व्यावर्तयति शरीरकथं मसीति
तस्यैवं तं स्रष्टारं मः सतासौ म्य तदा संपन्नो भवति शरीरस्य म्मात्तेनात्मनो द्यात्वा तत्त्वज्जन्ता द्यात्वेवं ज्ञानं पि
कातेनेदं निदेशात् इत्युच्यते स्वमा पजीवः स्वमा भुपग म्येत प्राहुः पुरेते देवः जीवयरेयं भेदः पुरस्तात् स्थितिः
पितो तेष्वर एव संसारोति पथावात्मने भिन्नो ज्ञो नो न वति तेषां तामो ननु भेदो भेदो कथं परस्परविरुद्धो
संभवेतां नैष दोषः प्रमाणतमेव ती पंते को विरोधो यमुच्यते विरोधो चाविरोधो चाविरोधो च प्रमाणकारणम्
तं अस्मादिदं तदनुपपत्तिः अपि च पथा नो के एषि वा विरोधे पि प्रमाणानां प्रमाणं प्रमाणं पापपाण्ड
नां वा प्रामाण्ये दोष्यते आदिमह एनानुपपत्तिना के शनखादीनां च ग्रहणं तथा प्रमाणः एकत्वे पि ज्ञापि
तो नो भेदो न विरुध्यते तदनुपपत्तिः पारोक्ष्येणानुपपत्तिः उपसंहारदर्शनात्तेति चेत् तज्ज्ञातिः अथवा
पुनराहते पः क्रियते ननु चोदनापाः स्वतः प्रामाण्यासिद्धेन गत्वा रणं प्रत्यक्षं कथं नोपः सममेवं तथा
पुनरुक्तं विरोधात्वा सो बोद्धव्यः शक्यते वधार पितमस्त दने का नि का पदनाथ मारभ्यते कुम्कारादौ

नामक साधनोपसंहारेण प्रवृत्ति दर्शनाद्वा ह्युक्तोपादानमुपसंहारः प्रागुच्यते नानास्ति वा ह्यसाधनसामग्री ब्रह्मण
स्तदसहाय्यं स्वप्रवृत्ति तश कथमवधानुमिति ग्रामे प्रविधापते ब्रह्म स्वत एव परिणमते तत्त्वानां व्यापकात् शरीरं ह्य
भावावाप्याति मभावापननु तत्राप्यातं नमाधार भूतं वदमपे स्यते नैतदस्ति ब्रह्म ब्रह्म तस्य स्थिते रथानां व्यापिते ॥
आतं चनेनामृदिना च पितेः पपसः परिणामशक्तिः स्वत एव न कदाचिदस्मादाधिसंपादयितुं शक्यं ते तत्त्वं नाभ्यस्ता
त एव प्रवर्ततेः कुम्कारादनामनां प्रवृत्तिरवतः सामान्यतया साधनतरंगेनापुक्ता ब्रह्मपुनः सर्वत सर्वशक्ति
यः सर्वतः सर्वविश्वस्य शक्तिविधिं यश्च यते इति हि तिहो देवादिब्रह्मलोके ॥ अपिशतुः समावना पांन के वन
मचेतनसाद अचित नेरव्यस्ता साहः पथा देवामहर्षयः ह्यसा धनमन पे सवि चि नैगिकर्ष्या णिवि तव ते अणिमाद्यैश्च
प्यो गगदिति योगशास्त्रपुराणादिपुर्वरूपते ययो ० एनाभिः स्वयं प्रवर्तते ययो ए नोभिः स्वयं प्रवर्तते यथा च वृत्र
भाकावेतः सेकमत्रेणो ग भधत्त इत्यादि मह एं दमन् प्रतिदशत्रानं त्यागमसिद्ध स्यात्तस्यनुमाने न दूषणं मण
धनवानशक्यते क्वमिति ॥ कस्तमशक्ति निरवयवव्यवशब्दो पोवा ॥ पुनरप्यात्ति प्यते निरवयवव्यवशब्दो पदिका य्यिका
रेण परिणमते क्वमशक्तिः दीप्त एतश्च पदि द्यते स्यु मंजग देतदेव ब्रह्म स्यु पदेशास्त्रमन थं कं स्यात्स्वत्तादिमि
इवात् पदिवसावपवस्यात् ० नतो एक देशः परिणमतेः मणकदणोः वनिहते इति शक्यं अव क म्यपितुं सावयवमेवेति
चेरनिसपववस्य नाचकः शब्दः कुपदिरु द्योनेत्यर्थः को सो दियो ह्यमृजः पुरुषोनिः स्यात् मंनि छि पंशान्न नि स यवस्य

मनलुहस्वामित्यनवस्यः परिलमातुपपत्तेः प्रधानमेवमिति तात्पर्यार्थः त्रिकश्चिदाहकृत्स्नेकदेशशब्दो
ब्रह्मणिनसंभवतः सावयवेतिद्वयेनौदश्येतेः इतिनेनतसन्निभेनह्यनशब्दप्रयोगोविचार्यतेसावयववन्निरवयव
वैचित्र्यस्यः परिलमातुपपत्तेः पूर्वपक्षवादिनाप्रसाधनेः तत्रसमाधानमनुस्वाम्यपक्षसिद्धिर्नास्तिनत्रोच्यते
श्रुतेस्तुशब्दमहत्वात्तुशब्दः पक्षनिवृत्तौनकुत्स्नप्रसक्तिरश्रुतसंरूपपरिलामतेकपंश्रुतेः संपदेवनेनहंता
हमिमास्मिन्नेवताइतिनेतीवत्रयतिरिक्तंमरादेवतांशुपतिशब्दप्रमाणवाच्चास्याप्यस्मिन्सर्विकमेनवा
नपि तुशब्दनेतदन्यत्वमित्यत्रास्मान्निर्मुक्तंशक्तिविशेषमज्ञातः परिलामइतिश्वरस्यदेशकत्वान्नोभोग्यश
क्तिश्चापराप्यभोग्यशक्तिश्चसाकारादिरूपेणमेतन्नपरिलामापत्तेर्भोग्यशक्तिः साचेतनाजीवरूपेणव्यतिरिक्तेः
तत्रयथास्वयः सारश्चाज्जमाविज्ञेयोपरस्मरति एवंपंचात्मनानेतमेदांशक्तिर्विज्ञेयसंज्ञातिपरमेश्वरइत्यु
पपत्तौतमापादादिनपिभोकेतिखयस्याशरीरस्यमापाकर्तृत्वंतदुपमितिपूर्वशक्तिरभ्युपगतव्यक्तोवरंयथा
भूतसद्विविधपराशक्तिरभ्युपगम्यताम्रतमनिचैवंविश्वतिनेतदसंताम्रयंनिरवयवस्यसुपाप्रच्युतिः कर्ण
सद्विश्वेतिपथाविज्ञानात्मनिसप्रदृशिविचित्राः सृष्टयः श्रूयतेनतत्रप्रपन्नपयोगानपेयानोभवसपर्या
वरणयोगानपयः सृजतइतिनेत्येश्वरस्यभवेतीतिस्वपक्षदोषाच्चसंख्यस्यापिस्वपक्षेसमानोदोषास्तिमुक्तंनिखयवे
धानमहदाद्याकारेणपरिलामतेतुपगच्छतः कृत्स्नमूक्तिनिखयसंरूपमितिज्ञातानिवृतिः समानोदोषावैशेषिकस्य

३४

३

६६

विपरमारातानिरवयवत्वाभ्युपगमात्सर्वोपेतावदृशनात्कथंभुगम्यानेः सर्वशक्त्यपेतापरादेवतोतिनदुच्यतेसर्वेपिता
चशब्दः सन्नायनाद्यानतः दर्शनप्रसर्वकमीसर्वकामः सवंगः सर्वरसइतिषिकारणवात्रोतिचैतदुक्तंसर्वशक्ति
सर्वसर्वगतकर्मकरेणवात्रकर्मकाप्रियतइतिवेत्तुक्तंयत्तुशब्दमहत्वादितिप्रयोजनवत्वात् ॥ अथवा
हिष्यतेनपरादेवतासृष्टौप्रवर्ततेः आमकांमतिश्रूयतेतस्याश्रुत्रोपयोजनानावादिहवपपेननवत्वात्प्रवृत्तीना
तंपाचोक्तंमामांमकैः तमवृत्ततस्तस्यकिंवामेष्टानसिद्धातिप्रयोजनमनुद्दिश्यनमन्दोपिप्रवर्ततेः प्रयासि
प्रयोजनमस्मद्वदितुमत्वादात्मकात्मनानिवृत्तेः अत्रोच्यते भोकेवन्तुभीभाकेवम्यं ॥ तुशब्दः सृष्टौविपरिवर्त
तेः ततस्समृत्तौप्रयोजनं किंतुभीभाकेवम्यंरस्तेनवाक्काशस्वरूपचेष्टायाभीभातस्याकेवमेकेवतभावायथा
भोके एजप्रभृतीनांपरिहृणकिमानामपिक्राग्याप्रवृत्तिर्भवतिः तथेश्वरस्याप्रकाश्यापिप्राणिकमोपेक्षया
विप्रवृत्तिसप्रवृत्तेनवस्वभावः पराध्युक्तोक्तंशक्त्येवेषम्यनेदुल्लेखः सापेक्षत्वात्तथाहिदृश्यतियदित
विगेतीभयाप्रवर्ततस्तस्यवेषम्यनेदुल्लेखप्रसमेयानांनोचमध्यमेष्टमाः प्राणिनोविदुधतोवेषम्यं नाम एगदेषमोपे
गस्ततश्चान्धुरत्वमस्मद्वदिवैधैर्यंभूरभावप्रकाशानरकेपातपइतिचैवेतिद्रुमः कस्मात्प्राणिकमसापेक्ष
चादृश्वरस्यस्वकमवैश्वम्येवमाणिनवैविध्यंयाशानिकीदृवादिवातकृतमकरादिवैविध्यंयमः साधारणकार
रणमेवमाप्येपितपातिकमनुदृशंप्रवृत्तिमेश्वरस्यकौपीतकानाश्रुतिदृशयतिरयतएवसाधकमकारय

तितं यमेभ्योभोके अत्र निनीवित एवासाधु कर्मलोनुपमननं यमधीतिनायत इतिकोचिदत्राधिकरणेनुपपेति
 नाप्रमाणम् अत्र क्रियां च पति अविद्या निवृत्त नोत्तपातामिसगः कर्म निवृत्त नो मनुष्यादिसग इति तदं स
 दृष्ट्या मापर मात्मनो निपत्तु पाशक्तिः पारमार्थिकी न हि सा केन चिक। म्पिताये नाविद्या निवृत्त नो मनुष्यासमग्न
 ह्मादिबुद्धं वपु रसात् परमात्मा सर्वतः सर्वशक्तिरिति न कर्मविभाग इति चेन्न नानादित्वात् अत्राह प्र मद्युका
 ने स पुमावस्था पामिवावति एते उपपद्यन्ते कपुपन मते वथ पुनरनादि चेतस्य ते यद्युनादिः संसारे न स्यात् पूर्व
 कृतक भाभावादेवि अने पपद्यतेः किंचोपपद्यते नाना दुस्माये नानादित्वं कर्म मित्तपारे सति स्त विमित्रा च कर्मो
 स्यान्निरित्यत्र केचिच्चेदपनिवा जदूर एते न पुक्तः कस्मादितरे एत रा अपवा किं वा जह्वयु ता दुं र इति नत
 त्र पूर्वपरव्यवस्था एकक्या निरूपयितुं यत्नं बत का एं यत्नं तत्कममिति हि का प्यकारण भावो व्यवस्थापते
 तदिहा वक्ष्यमि सत्र प्र ति विधीयते नत्र बीजादूरजात्योः कार्यकारण भावः किंचु यज्ञा नामेव न च तत्रे तरेतरा अ
 यता पूर्व सिद्धा दानादं रो जायते तस्वीतं पूर्व सिद्धादं कुरादिति विस्मृ एव कार्यकारण भावो भ्रा स्यानुद्वेष्ट एक
 व्यनमपि चोपमभ्यतेः अनादि वं स्तु चिद्रमसो धाता प पा पूर्वमक म्यद्य पा पूर्व स्मि क्त्वे क्त तवानित्यपोने
 न जीवेनात्मनानुप्रविश्येति प्राणधारणवचने न जीवश्चैव न परमशा भेदेन च संवन्नेनायं च पदेशो न मविष्य ता
 भूतिं तस्य प्रमाण सिद्धत्वा दिति सर्व धर्मे पतेः सपक्षोपसंतीरा धंस्तं सर्व धर्माः सर्वतः सर्व शक्ति रित्येवमादय से

च ब्रह्मणि जातकारणे परि गृह्यमाने उपपद्यते तस्मादुत्पेव जा कारण मिति सिद्ध ॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः
 पादः ॥ ॥ अत्र नानुपपत्तेः नानुमानं कृत्वा पक्षस्थानं कृत्वा परपक्ष निराकरणे यदा नामार भ्यते ननु स्व पक्षम
 पनमेव मोहा धिक् कर्तव्य किं परं पक्षं ह्वरो नेति साम्यग्राहवर्त्त किंचु स्व सिद्धा त एव स्थिते न भवेत् प्रमत्तिपक्ष निरा
 करणे न विना न क शास्त्राणा मपि मोहा मप्रतिपादनाय मवृत्तत्वात् परतन्त्र प्रज्ञाः प्रायेण प्राणि न स्ते स्ते राव भ
 ये रत्राम दश निंब नादि ये भू रन्न तस्तेषा मसारतो पपाद नापपार भ्यते त्वनि ए पार्थ वदशा स्तं सर्व प्रमाणै स्त के ए
 च स्वपक्षं ह्वरो वा तरेण न सिद्धतिः तथा चोक्तं म्या पशस्ते तत्वावसाने वाच इति वादस्यायं पक्षो चो भ्यस्तं
 प्रतिपादते अत्र न मो भवति तपास्त ज्ञान मप्यादेन कृतं प्रमाणं त क साधनोपायः सपि दाना विरुद्धः प
 चाव पक्षोपमत्रः पक्ष प्रतिपक्ष परिग्रहे वादः यथोक्तोपपत्त श्रुज्जनाति निग्रह स्थान साधस्त्व नोपा त्व मोतमः
 स प्रतिपक्ष स्थापना ता नां वि तरा डेति तत्र सां ख्य मयं ने त्रिगुण मवेत नं प्र धाने जा क्कारणे तस्या सित्वे पंहे
 नून च पादना च दते ॥ मा अत्र या न्परिमाणं कृत्तिनः प्रहृत्ते म्कार एका प्यविभागाद विभागा द्वै स्वरूप स्येति
 तं नीच पक्षा वक्तुं खदु ख मोहा नित वाद्या धात्मिका ने दा दृश्यं ने ये च यद्विता दृश्यं ने तदेक कार एव कस्तं य पक्ष
 रावा दपो म दचि तास्ते पूर्व कास्त दू दत्रापि सुखदुः ख मोहात्मकं त्रिगु एं कारण मनुभायते द्वितीपो हेतुः परिमा
 णादिति द्वि विधं च परिमाणं रूप परिमाणं संख्या परिमाणं च मरानं कं पं चत मात्रा एका देशो द्वि पाणि पंचम

वर्तयति अथ कां तो पिवा समीपावस्थाने नायः प्रवर्तयति यद्विदसन्निधिमात्रेण ताप्रवर्तकम् अधानुपसन्निधिनि
 तमप्रवृत्तः प्रत्ययाभावोपवर्गमावृत्तः ॥०॥ ॥०॥ अंगिः त्वानुपपत्तेः ॥ इत्यत्राप्रवृत्तिः सत्वरजस्तमसां प्रवृत्तका
 न्नामेनावस्थितानां परस्परंगः त्वानुपपत्तेर्वैषम्यहेत्वभावात्तेवमेव्यावर्तयति प्रकृतिपुरुषं वैषम्यविश्याश्रुते
 श्वरः शोभयामासयोगेन परेशः प्रसेश्वरतिः सत्यमाश्वराभुपगमेवेदात्माद एवापद्यते सदेवेति श्रुतिप्रामाण्यात्
 अथ यावद्विदो शक्तिवियोगात् अथ यावत्प्रकारेतराणुमितावुमानेति प्रमाणे साम्यावस्थितानामपि वैष
 म्यमवतिच भंगु एव नृमिस्यभुपगमात्पयाकामं स्मृतिस्थितिप्रभयभूतं सभवति तपाकारणस्य शक्तिः कल्पत
 इति वेदेवमपि शक्तिवियोगादवल्गुपयत्वा दृवोरोपादु व्यरित एव विप्रतिषेधाच्च समंन संवेदना विरोधात्ता
 समंन संकापि भंमंन नृतवाप्यसमंन समंन संका तंम कथं तपता पक भावइत्यत्रोच्यते नमः कारणस्य प्रत्यक्षेणेति
 निशयानुगु रस्वरूप त्वात्पतापक भावोस्ति तदंस्तुजा वस्तुप्यस्तपकं बुः खंमोपि गृहीतरं न समः प्रमभवं संसा
 रावस्थापातदिह मेवास्माकं तस्या पिपुक्तस्य परमात्मसंपत्तेः संपर्बेतरा त्मकं सम्यते भव स्वात्मनः स्वात्मैवतापकोभ
 यतिनस्ति देव विद्विधानवा मेवापुः पागमिना किं तु मेदादृशोः मस्य देवतादेरिति मत् हा द्यैव तादुस परिमण्डभा
 संविशेषिकपरा संक तुका मोत्रस्वादेतदुक्तं पणंतदयया प्रक्रियया प्रपममुद्रस्थितिसंकीर्णता किं कः स्वय
 क्रियानुगतमुच्यते मय्यतेनेषा मे पापु क्रियाद्वयं द्यांतरमारभते एव गुणांतरं के भस्ते तुभोरक्तपटदरा

६९

नादतत्रदाभं परिमंडभापारमाण्यं परमाणुभ्यं सुगुणं नाम काये जायते दृश्ये परमाणुवोपासौ दिवसं
 साद्य एके एव हस्वत्वे वपरिमारभते पारिमांड संधानो रंभका तथा त्रिभिर्द्वै एके स्मृ एव कमारभते ते पुनया
 वद्वत्संवा संहत्वदा द्यैवपरिमाणं नरमारभति एव कगतम एव हस्वत्वं वपरिमारभकमिति तत्रेद मुच्यते
 पथात्वद्वै एके भो एव हस्वपरिमाणे भस्त्रा एव कं महद् द्यैवतापतेः वाशुदादेयात्स्य पेनना कर्त्तव्या परिमंडभाभ्यां
 परमाणुभ्यां अणुहस्वत्वे एके जायते हस्वपरिमाणं भाभ्यामिति वद्वत्संवा एका त्परिमेरा भव परमाणो
 रिति विममयो ननायं पूंममापि द्वा एव तना द्यैवतं नृगदुस्य द्यैव विरोधो न वेतदुक्तं शका एके भू एके वापरि
 माणांतरा कं त्वा त्वा रिमा एं भ्यं म एव न नारंभकमिति कस्मा दुस्य वं का प ह एमा ज निगुणं ह्वाकारण एवेन
 संवध्यत इत्यभुपगमात् समा या कारण गतं समानजा ताये पारिमांड भ्यं न रं स्व भावादेवताभते दिवसं रया
 धुनः समानजाती पत्वा त्दैरयातरमारभेता पि पुपुं नर एव हस्वत्वं च भिन्नजातायत्वा तस्मात्प्रा रिमांड भ्यम
 एव हस्वत्वं च स्वभाव दवना रमकमित्यभुपेयमेवं वेत्ता चेत्तना चेत्तनं न रं स्व भावादेव नारभत इति वैशेषिकस
 क्रिया मया भिप कं व्यं कारणो वै नृत्तय मसा तिप्रदर्शनाय मिदं संप्रपपा इस्वाभ्यां य पिता भ्यं नृभ्यां द
 धारि नृत्तय मते यथा परिमंडभाभ्यां म मिश्रामा मेको हो नार भ्यत इति के वित्ता च द्यैवत द्युक्तं न विमत्त ए
 वादिति ते वै कृत्वा त पुनरुक्तमिदं प्राज्ञोत्वेवं वै लपंदिः स्वकारस्य श्रोत्रियत्वमापादितं तस्माद्यो नर

ਮਦਰ

90

वाभिप्रायः ॥ १०१३ ॥ अथवापि न कस्मत्सिद्धभावः अथवेशेषिकं मतं पराह्यते तत्रैवं पार्थिवोपनैतसवायवीयास्तु
विधाः परमाणवो ॥ नित्याः प्रभपकाभे ॥ वतिष्ठं ते सर्वत्र वत्रिभ्यः कारणेभ्यः कार्ये निष्पद्यत इति मयं ते समवाय
समवायिनिमित्तकारणेभ्यः तंतवः समवायिकारणं तेषां परस्परसंयोगात् समवायिकारणं नुरावेन कुर्वित्वादि
निमित्तकारणं तथा परमाणवः समवायिकारणं तत्संयोगोः समवायिकारणमदृष्टमीश्वरेष्वाचनिमित्तकारणं त
त्रेश्वरेष्वावशेनाद्यं कस्मत्सवायवीयेषु लुप्तस्य ते ततः संयोगे द्वाभ्यां द्वा एव कुमुत्पद्यते तत्र द्वा एकादिक्रमेण महां
त्वापुरुषस्यो न भवति सिद्धो भवमानस्ति इति तथा तेन संयोगोः निरुत्पन्नो जायमानास्ति इति तथा पोभ्यो महान् संभि
मधिरुत्पन्नः पोभ्यो वमानस्ति इति तथा पार्थिवेभ्यः अग्रा एवभ्यः पृथिवीनिश्चलातिष्ठतीति तत्रेदमुच्यते नाद्यं क
मालुप्तसंभवति प्रयत्ना नद्यात्तादीनां तदानीमभावात् ॥ अथ आत्मनो यददृष्टं तदृष्टा प्रवृत्तातिचेत्तत्पुनरदृष्टमात्मन
तं वा निमित्तं परमाणुतं वो भयधानसंभवति नद्यामत्र वत्रिभ्यः कारणमयत्र क्रियाहेतुर्भवत्यतिप्रसंगाद्देतन
त्वाभादेष्टक्रियहेतुश्चास्ति नाधिक्येनेहिरिषादिक्रियां प्रतिपद्यते न चात्मनो तदावेतन्यमस्ति शरीरोत्तत्काभभावि
त्वात्रीवाहमलं पुंसमवेष्टे समवायित्वात् न चादृष्टत्वात्मना तत्संयोगात् कस्मत्सिद्धिर्नित्यसर्गमिसं गदेवं प्र
भपकाभे विभागाथ कस्मत्सिद्धा तत्संभावः सृष्टिप्रभययोरभावइत्यनुपपन्नं दर्शितं ॥ १०॥ समवायाभ्यु
पगमावासाभ्युदयविरचितेतरा अथनसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह मपहेतुः समवायोपपत्तेस्तु पुपठ

90

[illegible]

मह०

७९

बोधुषंगमतेऽपि आरौ कर्षित्वा हिमं नेष्यते काये रूपादिमन्त्रस्यादौ रूपादिमन्त्रो नित्याश्चेति स्याद्वेति प्रतिज्ञा
 तुमानविरुद्धा तत्रानिधित्वा किंचपरिवर्तुमाः पारमाणवः वै तत्र पाठस्योदितस्तान्ते वयवाः असंख्यं स्तेषाम् अव
 पवावां तेष्वेति न कदाचिदप्यवसाने संभवति तत्रावद्विज्ञानेनोक्तं चैव न पुनरप्युक्तं सरमालः च उरति ॥ ७१ ॥ उपन
 यतावदेवात् किमुपचितगुणः परमाणवः किंवा अपचितगुणः पदितानुपचितगुणः तदा सर्वे तुभ्याः स्मरस्व
 विंगंधो गंधरसो तेन सिद्धपरसगंधावायोरुपरसगंधस्पर्शानि मत्तस्थपचितगुणः तदसर्वेषामेकैकोय
 एः स्यात्तत्र तेन सिद्धशो नित्यादृष्टुत्पसा शोदधि व्या रूपस्पर्शासनस्य न्या के वित्तगुणः केचिदुपचितगु
 णः इति वै विमपरिक्रमेततोपचितगुणं परमाणुत्वं हायते गुणं परिबन्धनं हि दृष्ट्यादृष्ट्यादिमूर्तिमूर्ति दृष्ट्या
 रसवेति अं च तविधानां परमाणुत्वं स्वतोः मेदादस्य सत्त्वं तु सर्वे ते नृत्स एव अवतारा ये मेकगुणं न नोद्वि
 गुणं वा पुत्रिगुणं निष्पन्नगुणं जलं पवगुणं अवतिरिति वा किंचिदप्यवगम्य नाम ॥ ७१ ॥ अपरिग्रहं ज्ञानं नम
 नपेदा गन्वादि रतिरप्येकेना हेता परिग्रहादस्य तन्ममे सावेशे विक्रमते अथैकमिदं तन्म नदत्तं वयं वैश्विकमत
 मित्यभिप्रायः समरापुत्रमवहेतुके पितृप्राप्तिमिः ॥ असंकाप्यदादौ वैश्विको निराकृतस्तत्सादृश्यादनतरं
 बोद्धुं नो निरस्यते सब्रै धाभिद्ये वाद्यापीस्तिवादिनः केचित्केचिद्विज्ञानमात्राः स्तिववादिनः श्रमवादि
 नश्चा मेवाद्यहंकाकारविमुक्तं संवित्संततिविदितस्य मदापवदा संस्कारत्वात् त एपरं प्रयावतिदते

७९

संस्कारत्वे सा मदापवदे निर्वर्ण्य छति से पम भाव प्राप्तिरपवर्ग इति मयं ते अपरे तु संत स विच्छेदमिति धेतव्यं
 म् सा पालिवादिनः सौत्रांतिका संक्षेपमभिप्रायः पवस्कधारूप वितानवेदना संज्ञा संस्काराख्याः तत्र रूप
 संक्षोनाम २ पिमोरा निवृत्ता भूतानि भौतिका अशरीरं दिवविषयाः वितान संक्षोनामा मंतरो मं प्रमप
 समाहृतो पठता नपता नमित्येवमवविच्छेदेन वतमानोऽपमेव वितान संज्ञानः कृत्तमोऽकावात्मानो नित्योऽसा
 ति वेदना संक्षेपसुखवेदना दुःखवेदना च संज्ञा संक्षोनामो पनत ए प्रमयोपया स्वस्तिमता गोरिति स्वस्तिमता प
 योरुपमत्सते धने वगदं देवदुखदुःखं संस्कार संक्षोनामरागद्वेषमोहमयत्सर्पतपशोकविषाददयश्चैत
 सि काधमास्तिकामा बुतुविधा संक्षेपाश्चित्तैवै निका उच्येते न न रूपरसगंधस्पर्शान्नुविधा पावि वाः प
 माणवः ४ पि यो हपेण संज्ञाः २ पि वा अवतारा यवति संज्ञे रूपरसस्पर्शाः अर्थाः परमाणवः समिभात्मना स ह
 मने न पारुष्य शोते जो रूपेण संज्ञा न पारुष्य परमाणवो वा पुमिमेवमेते चतुर्विधाः ४ एकाः परमाणवो ह
 न भौतिकं स घातते तुल्यं चैवुति पद्यते हलिकत्वे तु दुदवचानाः ५ तृतीकाः सर्वसंस्काराः संक्षिप्यत इति संस्का
 रावमन्त्रिमंत इत्यर्थः सर्वं वस्तु जातमुत्त निविरोधात्मकमित्युक्तं भवतिः पदितोऽयत्र सार्धं मवस्तुकाः न का सादृ
 त्वादिन वै निका मन्तरावाद्यो भजन भौतिकः संज्ञात सावेतो भजन भौतिकसमुदायश्च नो कपात्रा मावत
 तः सिद्धे यो क अवतारेति येनात्मनो न स्तिमयोजनमिति मयं ते न मे दृष्टुं रं च ते उपहेतुके पि सुदुर्गो भुपगम

नट०
७२

मानेदप्रतिः समुद्रायां नवः नवत्सवतः समुद्रायापतिरेवेन नवत्सवतः शक्ति कत्वा च नित्यस्य भोक्तुः प्रशंसितुं वेष्टि
रस्य सहेतुन भुपगमाः नस्य भापयिषा संभवेत्समा एव श्रुतां दिवाः नते अद्वय एवेति यो न च स्यून नवत्सवतः स
नास्तो भिष्यते लोकयात्रा ॥ ७१ ॥ इतरतर पुत्राः पुपपनमिति चेन्न संघात भावानि मित्रत्वात् पुपपशब्दः कारणात् विदुः
रतरतः सादुपपनमस्तदुपपनकपमितीहेतुत्वं यो विज्ञान संधातं सत्यसमाहृतः संततिरूपेण वेत्तितस्य विद्योद
योः नादिको भवति तवः सच ते पामित्य विद्यानाम विपरतद्विनिमेषद्विरमामद्विरितिततः संस्कारकथः यो
दुर्भवति गद्वे च मोहमेव ददिनस्तलः ध्वं कस्ततः प्रवृत्तिः पुराया पुत्रात्मकं कर्म प्रवृत्तिशेषे नोच्यते अस्ति कर्ममिति
विपाक इति स्वागतवचनात् कर्मभुपगम्यते वैद्वेस्तत्रिबंधं न नमशरीरगतं पन न च पंथुद्विपाणि मनश्च
पुपपनमुच्यते ततः पद्विज्ञाना निपंचाना मिद्विद्याणां पचरूपादयो विषयाः तेषु पंचविज्ञाना न्युत्पद्यते मनसः
स्तुतद्विज्ञानं विषयस्तदेव पुमान् प्रमा एव मेव अतः सिद्धेः सर्वमुपपनमिति चेन्न संघात भावानि मित्रत्वात् संघा
तत्वं पत्नमिति तेनोक्तं तनौ तिक संघाता पक्षविद्यादो नानि मित्रत्वं पुपपद्यते सर्वज्ञ एव सोक्तं तद्वेदं पद्वि नवेत्
भवतु न पुनः सद्यातापतिहेतुत्वं विज्ञानस्य ऐक्यत्वात् कर्मणि पितृत्वात् ऐक्यत्वात् स्यात्ति निराधमात्र सर्वज्ञ संभवेत्सं
घातापत्नी सामर्थ्यं शक्यं कथं पितृममा एव भावान् उत्रोत्पादेव हर्षनिरोधात् एवंता वद्वेद एव सोक्तं तदेतत्त्वमभुप
गम्य संघातापत्ति निरास्ताः पितृतां हेतुत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते कथमुत्रोत्पादेकं सिद्धं पुनः न हेतुः शराविषाण

७२

विध

तुभ्यत्वात् ॥ ७३ ॥ अत्रोपनिषत्तुरभापयस्तत्त्वदुत्तरविनमस्यानुत्तरमात्रावावना विशेषादप्युत्तरत्वाविनाश उत्ररत्न
लोत्तरि अयुगपद्रवेतां तुभांतयोर्नामोत्रामचदतिनदद्युक्तं तत्रमध्यस्थधारणादतपो अयुगपद्रु पस्थितपो रेकस्य
गुरुत्वात् तामस्तदुत्तरं त्राम इति न चोत्रोत्तरस्य शिकोभे हर्षस्याप्यतिरिच्यते येनासौ न देतुत्वं प्रतिपद्येत
अथावतिष्ठेत्त एवैकत्वात् किंचकारणमात्रविधौ त्वमंतरेण देकारणमिति कथं नाया मतिप्रसंगो
मद्विज्ञाः शरावादपोदसं ते सुवर्णाविता अकुं तमादयो न चोत्तरं समर्थो सामर्थ्यं ऐक्यत्वात् तत्स
त्रित्यपत्रावकार्यकारणमवस्था पुन्यते प्रत्यक्षे प्रमत्तप्रतीतानां कुंभादां नित्यत्वेन न च नित्यत्वेपि कार्यका
रणभावनोपपद्यते क्रमयोगपद्यामामर्थक्रियाविरोधात् किं कुस्तस्यैव हीरं कुरत्तननस्वभावोऽप्यतस्वभाव
इति यद्यतस्वभावन कुरादिजनयेदथातस्वभावस्तदानीमेवोत्पादेन तत्रपानिकमालिबीहिलक त्वेमा
नितानि सर्वाणि युगपत्तु यानि च सामग्रावशेनो कुरत्तननवेदत्त्वभावत्वे सामग्राः अकिंचित्करत्वात् यद्येकं म
लमिताना त्रित्यमिति तदनेकांति कांति कं प्रपत्नो भादिषु इशानात्पदित्वे भावः स्यादेते विनाशदर्शनं न प्रा
प्तीत्यमुदुरादिना दृष्टविनाशः क्रियन्तति चेन्न पुक्तं इत्यतिरिक्तो विनाशोऽप्यतिरिक्त्वात् द्वितीये च वि
कथ्येदृशस्वरूपमेव विनाशस्तच्च कुभाभेन न तमिति मुदरः किं परकरोति अथमन्येदृश्य संबंधी विनाशः
त्रियत इति कः संबंधः किं तादात्म्यं न हरेणः यतदुत्पत्तिमद्वे इति पद्विद्यदुत्तराभ्यविनाशत्वाद्य तद्विनाश

ਮਟੌ
੭੩

[illegible]

त्रिहस्तलोपस्मादंकुरे तत्रिरिषतेसोपकुंजननस्वभावो न भवति ब्रह्मण्यत्वादनंतरातीतब्रह्मण्यस्मा
 दसमानसत्ताचकस्मादिभूतान्तरांतरास्त्रिसंभवो घसहकास्त्रिशदुत्पादक इति चेन्मापितदवेष्टि इति
 त्रिकिंचविनाशोत्पादोभावाव्यतिरिक्तोऽव्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तेभावस्तद्वत् एव प्रसंगोऽस्य त्रिहस्तलोप
 त्रिहस्तलोपनाशोत्पाद इति अव्यतिरिक्तेहत्वादविनाशयोरभावो नित्यः स्यात् किंच विनाशोनामाभावः संवभा
 वस्य पूर्वभावा किं वा सहभावा किं वा पश्चादिति पटितावस्त्वभावाभावोत्पत्तिरस्य तत्सहभावित्वेऽप्यविरोधाद्वा
 वस्य शाश्वतत्वप्रसंगः पश्चाद्भावित्वेऽसहहेतुके विनाशः प्रामोतातिदुषणं दिद्वा नेदृशितं ग्रंथगौरवभयादि
 त्पुण्यमते असत्तिरोपरेधोयोग्यद्यममथा असत्तिरेतौ पदिकाव्योत्पादो नुत्तापेन मत्तिताहानिः स्याच्चतुर्थः
 कारणेभ्यः कार्योत्पत्तिरिति पंपुतिताहयेन यथावितो नोत्पन्नो कारणचतुर्थमधिपतिप्रत्ययः सहकारिप्रत्ययः
 समनंतरप्रत्ययश्चाभंवनप्रत्ययपञ्चेति चतुर्णां दीदृयमधिपतिप्रत्ययउच्यते नैप्रकाशं जायते योग्यद्यममथा
 कार्योत्पत्तिकं भंवावका एसावस्थानात्तत्त एव भंवाद्गतिनिर्दिष्टविशेष्यपितुः पुत्रोत्पन्नो सामर्थ्यदृष्टममये
 तिहत्वभ्युपगमद्वयार्थः ॥०॥ पुंसि संख्याप्रतिसंख्या निरोधाच्चा मिरविच्छेदोत् ॥ सहहेतुके विनाशः प्रतिसंख्या
 निरोधउच्यतेः सूक्ष्मः सामाविको निर्हेतुको विनाशो प्रतिसंख्या निरोधस्तयोस्त्रिसंभवः कस्मादविच्छे
 इति द्वातौ हि संती नगोचरो वास्यातां संतानि नौगोचरो वा न तावत्स तानस्य विच्छेद निरोधस्येत्यर्थः तस्यावस्तुत्वाभ्यु

व्यते सत्वे बीजसंस्थानं तत्र निवर्तते तद्विरोधि इत्यवाप्तं मे वत्सु एकारेण कस्यान्नरतया परिणम इति प्रत्यक्षमेत
न्नप्रत्यारव्याकुराक ॥ १॥ उदासीनानामपि चैवं ॥